

Recenze

Kdyby to neskončilo, bylo by to na věčné časy a nikdy jinak

Jiří Suk

JURČAK, Alexej: *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace*. Z anglického originálu přeložili Přemysl Houda a Veronika Bráníšová. (Edice Politeia.) Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2018, 388 stran, ISBN 978-80-246-3662-7.

Kniha Alexeje Jurčaka – zdaleka nejen v české historiografii zmiňovaná a oceňovaná – usiluje o plastický a přesný obraz dobové reality a mentality, jak se jevily samotným sovětským občanům v posledních desetiletích před pádem komunistického systému v Sovětském svazu. A hned zkraje dlužno uznat, že autor tak činí s nevšední invencí a argumentačním umem, proto můžeme český překlad jeho díla z roku 2005 jen přivítat.¹ Je však třeba mít přitom na zřeteli základní podmínku tohoto díla, která je zároveň určitým způsobem limituje, zejména pokud bychom je chtěli považovat za zrcadlo, v němž se věrně odráží také československý „pozdní socialismus“. Jurčakov výklad je totiž v podstatě *reakcí* na – podle jeho přesvědčení nesprávný a zavádějící – pohled na sovětskou realitu zvenčí. V tomto pohledu se

1 Původní vydání: YURCHAK, Alexei: *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2005.

socialismus jevil jako „špatný“ a „nemorální“, sovětští občané jej údajně takto vnímali, a proto musel v čase perestrojky, která jej v základech rozkolísala, zaniknout.

Jurčák naproti tomu tvrdí, že sovětský systém, který byl klíčovým reprezentantem a nositelem ideje komunismu ve světě, považovala většina obyvatel Sovětského svazu za veskrze dobrý, dokonce nejlepší ze všech; a že přes všechny své četné třídně podmíněné, kolektivizační, justiční a jiné zločiny, strategické omyly a provozní vady – o kterých se ovšem v knize nepíše – tento systém mohl být ještě dlouhou dobu životaschopnou alternativou k západnímu kapitalistickému konzumerismu. A jednoho dne – kdoví? – dokonce mohl zvítězit na celém světě, o což ostatně vždy usiloval. Co se tedy přihodilo, že se nakonec hanebně zhroutil a zbyla po něm jen (n)ostalgie těch, kteří v něm prožili kus svého života? A proč se společně se systémem porouchala také idea komunismu, které mladí sovětští komsomolci, jejichž myšlenkové *milieu* kniha zpřítomňuje, věřili až do samého konce?

Na fakt nečekaného zhroucení tohoto systému v letech 1985 až 1991 Jurčák nabízí generální odpověď: jakmile sami sovětští představitelé, vedení Michailem Gorbáčovem, začali podrobovat fundamentální kritice dosud neotřesitelný „autoritativní diskurz“, který fixoval marxisticko-leninské zákonitosti světového vývoje, systém ztratil svůj *raison d'être* a zkolaboval. Autor postavil svůj výklad na ústřední tezi o *performativní* dimenzi autoritativního diskurzu. Ukazuje, že to, co v tomto diskurzu (fixujícím komunistickou ideologii) neotřesitelně stojí na svém místě a tvoří jeho *konstativní* dimenzi, má sice absolutní platnost, ale nikoli absolutní závaznost, protože v praxi si to různí aktéři na různých stupních společenské a politické hierarchie nevyhnutelně vykládají po svém a takřkajíc tvůrčím způsobem to rozvíjejí a uvádějí v život. Výklady a použití se takto stávají nástrojem svébytné a svérázné svobody. A výsledky této svobody jsou mnohdy nečekané a paradoxní – vedou například k zařazení asketického ideálu komunismu a buržoazního konzumerismu do jednoho hodnotového rámce. To by ovšem nemuselo být tak překvapující, už stará moudrost praví, že šedá je teorie a zelený strom života.²

Jurčák vede snaha ukázat, že sovětská skutečnost byla vzdálená představám, které o ní panují na Západě. Odmítá to, co sám charakterizuje jako „binární“ pojetí, které se vyznačuje zobrazováním založeným na opozitech – útlak/odpor, represe/svoboda, život v pravdě/život ve lži, veřejné já/soukromé já, stát/společnost, oficiální ekonomika/šedá ekonomika atd. – a co drasticky redukuje pestrou skutečnost na černobílé schéma. Výhrada se jeví jako správná. Řada opozit vyvolává dojem karikatury, ovšem pouze pokud si představíme interpreta, který by výhradně na nich založil svůj výklad. Na druhé straně, kdo by si troufnul tvrdit, že vyjmenovaná opozita nehrála v každodenním životě v dramatických dějinách komunistického systému – poznamenaných utopickým sněním a krvavou realitou budování jiného

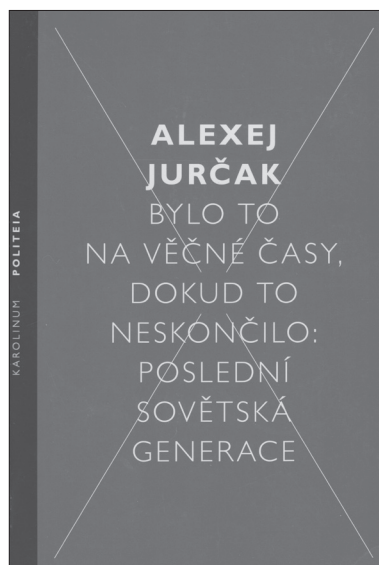
2 Pokud komunismus chápeme jako říši svobody, rovnosti a nadbytku, pak musíme připustit i svobodu konzumovat cokoli, co dokonalá výroba a distribuce nabídne; nerovný měšťácký konzumerismus lze tedy chápat jako karikaturu budoucího radostného konzumerismu komunistického. Koneckonců se tím potvrzuje stejná ekonomická podstata kapitalismu a komunismu.

člověka a světa – vůbec žádnou roli? Jurčak je ovšem na své východisko nadmíru fixován, a jakmile se v jeho vlastní interpretaci objeví náznak toho, že by nějaké myšlení či jednání obsahovalo opoziční, protisystémový prvek, hned namítá, že tomu tak určitě není, s odůvodněním, že *binární schéma* nemá v pestrém životě místo.

Ptejme se, jaké a čí názory autor popisuje? Pracuje především s výpověďmi komsomolských funkcionářů, kteří věřili, jak říká jeden z nich, v ideu komunismu navzdory „překroucení původních leninských zásad – Stalinovou perverzní a krvavou vládou a tím pomateným Brežněvem“ (s. 118). Komsomol byl režimní organizací podrobenou komunistické straně, přesto jsou citovaná slova komsomolského tajemníka velmi ostrá a hraniční. Jistě, nevyslovil je žádný disident, nýbrž kriticky naladěný

konformista. Nic to ale nemění na tom, že za určitých podmínek mohla být označena za disidentská čili opoziční a přísně potrestána. Disidentem se člověk mohl stát, aniž o to usiloval. Názory skutečných opozičníků, kteří se svými názory vystoupili otevřeně, se Jurčak vůbec nezabývá, protože je ve shodě se svými komsomolci považuje za společensky zanedbatelné. To v Sovětském svazu jistě platilo, avšak jen do té míry, nakolik byl vliv opozičních idejí v mysli sovětských občanů potlačován.³

Na slabiny Jurčakovy metody, která se představuje jako imunní vůči předpokládaným námitkám, věčně upozorňuje už jedna zákaznická recenze na jeho knihu na portálu Amazon. Autorka kritické poznámky Marina se odvolává na podobnou životní zkušenost – s výhradou, že Jurčak „neříká celou pravdu“ a „podceňuje skrytou rezistenci k systému, která byla pro danou generaci normou“. Zcela stranou totiž ponechal tajnou policii (KGB) a komunistickou stranu (KSSS), které ovlivňovaly kulturní život systematickým dohledem a četnými preventivními opatřeními, zákazy a perzekucemi nezávisle myslících a jednajících lidí. Marina tvrdí, že nad všemi se vznášel „stín KGB“ a nutil je používat „ezopský jazyk“, v němž se význam výpovědí nenachází v textu, ale v podtextu. Za důležitou považují Marininu distinkci „skryté rezistence“,⁴ která nemusí říkat nic jiného než to, že rubem loajality

3 „Díky svému muži, který je výtvarník, jsem se brzy dostala mezi bohému. Básníky a malíře... Mezi námi nebyli žádní hrdinové, nikdo neměl dostatek odvahy na to, aby se stal disidentem a nechal se za své názory zavřít do vězení nebo do psychiatrické léčebny. Jen jsme se režimu potají pošklebovali.“ (ALEXIJEVIČOVÁ, Světlana: *Doba z druhé ruky: Konec rudého člověka*. Z ruštiny přeložila Pavla Bošková. Příbram, Pistorius & Olšanská 2015, s. 61.)

4 MARINA: The book about me and my generation. In: Amazon [online]. February 10, 2016 [cit. 2019-08-19]. Dostupné z: https://www.amazon.com/gp/product/B00EAM3F42/ref=dbs_a_def_rwt_hsch_vapi_taft_p1_i0.

k sovětskému systému a ideálům komunismu bylo vědomí, že jakákoliv jejich kritika je nepřipustná, a pokud ji někdo uplatňuje, vystavuje se riziku represe.⁵ S tímto rozporem se člověk naučí žít, aniž mu to brání v dostupných životních radostech. Tuto získanou a zažitou zkušenost bychom mohli – v kritické narážce na Jurčakovův termín – označit za *integrovanou binaritu* a doplnit, že není typická jen pro autoritářské či totalitární režimy, ale pro moderní myšlení vůbec; samozřejmě s tím, že její podoby a souvislosti se v různých prostředích dosti liší.

Není překvapivé, že orwellovský termín *doublethink* v Jurčakově interpretaci myšlenkového světa pozdního socialismu nefiguruje. Pokud však komsomolský funkcionář dělil svoji činnost na „ideologický balast“ a „smysluplnou práci“ – a Jurčak k tomu dodává, že „tyto dva typy aktivit nestály proti sobě a jen velice těžko je šlo od sebe oddělit“ (s. 116) – pak máme co do činění s *doublethinkem*, tedy s nějakým stupněm integrované binarity. Existovaly strategické způsoby, jak si *doublethink* osvojit a přijmout realitu, která je v bytostném rozporu s ideologickým obrazem. Tím hlavním byla marxisticko-leninská dialektika jako více či méně sofistikovaná modalita myšlení, která umožňovala vysvětlit a přijmout vyhocené antinomie. Třeba tvrzením, že i děsivé zločiny a omyly komunistické strany jsou důsledkem rozporuplného vývoje, jehož zákonitost je ovšem stranou samou, skrze všechna objektivní i subjektivní protivenství, nadále poznávána a realizována (víra v leninský komunismus může zůstat neporušena navzdory omylům krvavého a perverzního Stalina a pomateného Brežněva).

O leninské dialektické praxi se Jurčak nezmiňuje, mluví však o specificky ruském vnímání pravdy ve dvou modalitách: „triviální“ a „hluboké“. Triviální pravda se týká běžných sporů v politické sféře (mezi názorovými proudy uvnitř strany, mezi disentem a stranou, mezi buržoazní a socialistickou morálkou), hluboká pravda souvisí s existenciálními otázkami (smysl života, lásky, přátelství, umění). Jurčak odmítá, že by z pozice hluboké pravdy, o níž jim šlo, vytvářeli sověští umělci nějakou „kontrakulturu“, tedy opozici. Takový pohled by – trvá znovu na svém – podléhal zjednodušujícímu binárnímu pojetí reality. Nešlo jim o opozici, ale o „bytí vně“. Pak se ovšem zase vrací otázka, zda ono *vně* nikdy neobsahovalo ani kousíček *proti*.

Nabízím srovnání s proslulou obranou české undergroundové skupiny Plastic People of the Universe z roku 1976. Podle Václava Havla, jehož tehdejší disidentský (!) postoj koreluje s Jurčakovou pozicí (s. 176), hudebníci neprotestovali proti politickým poměrům, nýbrž si – na rovině „hlubší“ pravdy – vytvářeli vlastní svět. Tak vznikla – podle amerického historika Jonathana Boltona – legenda o undergroundu jako o metafyzickém, a nikoli politickém fenoménu, v níž se ovšem při bližším pohledu ukáží trhliny.⁶ Tímto srovnáním chci naznačit, že předpokládaná

5 „Když bylo třeba říct něco ‘důvěrného’, odstoupilo se dva tři metry od telefonu, tedy od sluchátka. Udavačství, odposlechy. Bylo to všude, celá společnost tím byla prolezlá odshora dolů a my jsme si na okresním výboru tipovali: kdo z nás je ten práškač? Jak se potom ukázalo, podezřívala jsem nevinného člověka, a donašeč nebyl jeden, ale hned několik.“ (ALEXJEVIČOVÁ, S.: *Doba z druhé ruky*, s. 51.)

6 „Je pravda, že Plastic People nebyla politická kapela v pravém slova smyslu, že nezpívali ‘protestsongy’. Ale některé Karáskovy spirituály, jako ‘Řekni ďáblu ne’ nebo ‘V nebi je

absolutní nepolitičnost (bytostná vnějškovost) paralelních kulturních jevů za socialismu není koncept, který lze přejmout bez námitek.⁷

Jistě nelze tvrdit, že sovětsští komsomolci byli v opozici vůči svému režimu, zvláště pak ti, kteří se k ideji komunismu přiznávali i po jeho nečekaném krachu, kdy s nimi Jurčak hovořil. Komunistická idea nepochybně měla v SSSR větší váhu než v satelitních zemích sovětského bloku. Mimo jiné také proto, že zároveň byla ruskou imperiální ideou, kterou Sovětský svaz dialekticky povýšil, když se prohlásil za avantgardu lidstva a potvrdil to vítězstvím ve „velké vlastenecké válce“ a osvobozením poloviny Evropy od nacistické nadvlády. Jurčak ovšem hovoří výhradně o komunistické ideji, ruskou ideu nebere v potaz, třebaže je od ní v lidovém povědomí těžko oddělitelná.⁸ Významnou roli, umožňující potlačit myšlenky na opozici, hrálo permanentní bojové naladění sovětského státu.⁹

Zvláštním způsobem se Jurčak vypořádal s autorským subjektem své knihy. Z letmé poznámky se dozvíme, že koncem osmdesátých let, tedy za časů plně rozvinuté glasnosti, byl manažerem hudební skupiny AVIA (s. 295); neřekne nám však, zda byl členem Komsomolu a komunistické strany, zda věřil v komunismus a poslání Sovětského svazu atd. Místo toho se odvolává na Bachtinovu interpretační devízu, že „autorský hlas je vždy hluboce decentrován, že je mnohohlasý“ (s. 49). Tuto intenci však není s to v knize naplnit, nechává v ní znít jen metodicky normalizovaný, v zásadě nepolitický hlas sovětského člověka. Tento člověk si trpělivě buduje limitovanou autonomii „na rubu“ či „v zázemí“ autoritativního diskurzu, která se

trůn', se jim blížily a další písničkář, který byl zatčen a málem se dostal před soud, Karel 'Charlie' Soukup, zpíval satirické písně, které se otevřeně vysmívaly komunistické ideologii a jazyku, byť byly zapojeny do širší poznatelně undergroundové kritiky hloupých konzumentů bez smyslu pro transcendenci. Mluví-li se o 'procesu s Plastic People', je to pohodlný způsob, jak z obrazu vynechat Karáska a Soukupa a poskytnout falešný obraz undergroundové hudby, na němž je oslabena její opoziční síla a kritičnost vůči současné společnosti.“ (BOLTON, Jonathan: *Světy disentu: Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*. Z angličtiny přeložila Petruška Šustrová. Praha, Academia 2015, s. 186.)

7 Termín *vně* (*byť vně*) může být chápán také jako filozofická kategorie. Otázku, co tvoří *vnějšek* nějakého diskurzu, by bylo nutné uvážit i v tomto širším a náročnějším rámci. V Jurčakově kontextu se ovšem *vnějšek* jeví jako pojem, který je příliš silný, neboť má vyjádřit aktivitu subjektu, která klade nějakou *jinakost* k oficiálnímu diskurzu. Ale jakápak jinakost, mluví-li Jurčak o performativní dimenzi autoritativního diskurzu! Proto by se možná hodily méně silné termíny – *v zámezí*, *na rubu* a podobně.

8 „Rus musí v něco věřit... Věřit v něco jasnýho, vznešenýho. Do mozkový kůry máme vložený impérium a komunismus.“ (ALEXJEVIČOVÁ, S.: *Doba z druhé ruky*, s. 39.) „Gorbačov nechtěl být carem. Odmítl to. (...) Jsme svojí mentalitou carská země, máme to v podvědomí. V genech. Všichni potřebujeme cara. Na Ivana Hrozného ... který ruská města zalil krví ... vzpomínají se strachem a obdivem. Stejně tak na Petra Prvního a Stalina.“ (*Tamtéž*, s. 125.)

9 „Z projevů Gorbačova zmizela pro každého sovětského člověka slova tak známá jako 'intriky mezinárodního imperialismu', 'odvetný úder', 'zaocéanští mocipáni'. To všechno vyškrtl. (...) Bylo nebezpečné dotýkat se té konstrukce. Stalinské, sovětské... říkejte si tomu, jak je libo... Náš stát existoval vždycky v režimu mobilizace. Od prvních dnů. Se životem v míru se nepočítalo.“ (*Tamtéž*, s. 124 n.)

mu začne hroutit v okamžiku, kdy strana nastolí „nový kritický diskurz“ (s. 16), jenž před ním dokořán otevře politické pole a s ním historická traumata¹⁰ a kolosální ztrátu dosavadních životních koordinát.¹¹ Čili binarita, která byla integrována (dialekticky u funkcionáře, nebo vytěsněním nepohodlných faktů do sféry triviální pravdy u člověka bez funkce), se najednou z dopuštění samotné autority stala houlou, ničím nekrytou skutečností. Zda to byl příběh i Alexeje Jurčaka, se můžeme jen dohadovat.

Kniha běloruské spisovatelky a nositelky Nobelovy ceny za literaturu Světlany Alexijevičové, s níž Jurčakovo dílo letmo srovnávám, zpracovává dokumentárně-literární formou stejné téma – svět posledního sovětského člověka a jeho nečekaný zánik. Nabízí však diferencovanější pohled na pozdně sovětskou a postsovětskou mentalitu. Neváhám říci, že autorský subjekt Alexijevičové je autenticky mnohohlasý. Knihy, které napsala, jsou označovány za „romány hlasů“; nebrání totiž promlouvat četným hlasům nějakou předběžně stanovenou metodickou podmínkou. V knize *Doba z druhé ruky*, z níž cituji, vystupují nejrůznější názorové typy s často složitě zamotanými osudy a paradoxně nabytými názory: od člověka, který věří v komunismus a odmítá buržoazní konzumerismus, přes člověka, který po četbě Solženicyna ztratí komunistickou víru, nebo člověka, u něhož se nevylučuje víra v komunismus a Boha, až k člověku, který v komunismus nevěří a po jeho pádu lituje, že bolševická strana není souzena „norimberským“ tribunálem.¹²

10 „Tohle už bylo za Gorbačova... Jmenovali mě předsedkyní okresní komise pro rehabilitaci obětí politických represí. Víím, že přede mnou to nabídli jiným. (...) Ale odmítli to. Proč? Možná se zalekli. Dodnes se u nás lidé bojí všeho, co má něco společného s KGB. Já neváhala ani minutu a vzala jsem to. Můj otec si vytrpěl svoje. (...) Po nocích jsem seděla a četla; probírala jsem se těmi spisy. Opravdu ... řeknu vám upřímně... Vlasy mi hrůzou vstávaly na hlavě. Bratr udával bratra, soused souseda... (...) Měli jsme toho dost. Z jedné strany systém drtil lidi a z druhé zase lidi neměli s nikým slitování. Lidi byli schopní všeho...“ (*Tamtěž*, s. 69 n.)

11 „Tehdy jsme se dozvídali pravdu ... že nebyl jenom Gagarin, ale i Berija... Ve skutečnosti by mně, huse, stačila svoboda slova, protože jsem byla, jak se brzo ukázalo, sovětská dívka, všechno sovětské jsme do sebe nasáli hlouběji, než se zdálo. Jen kdybych si mohla přečíst Dovlatova a Viktora Někrasova, a poslechnout si Galiče. To by mi stačilo. (...) Knihy nám nahrazovaly život. To byl náš svět.“ (*Tamtěž*, s. 158.)

12 Jsem si vědom kritiky, které bylo její psaní podrobeno (viz např. PINKHAM, Sophie: Witness Tampering: Nobel laureate Svetlana Alexievich crafts myths, not histories. In: *The New Republic* [online.] August 29, 2016 [cit. 2019-08-19]. Dostupné z: <https://newrepublic.com/article/135719/witness-tampering>). Alexijevičová posouvá výpovědi svých respondentů do roviny mýtu, manipuluje s nimi, ale nevymýšlí si je. Myslím, že je to pro ztvárnění tragické ruské historie ve 20. století symptomatické (viz např. Solženicynovo proslulé dílo ve srovnání s interpretací Gulagu u spisovatele Varlana Šalamova – srv. RYČLOVÁ, Ivana: Kolymské peklo: Osud Varlana Šalamova. In: TÁŽ: *Mezi kladivem a kovadlinou: Dvacáté století v osudech literárních osobností Ruska*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2012, s. 161). Svým způsobem vytváří také Jurčak mýtus, byť samozřejmě jinými prostředky – mýtus člověka žijícího vně systému, mimo konformismus i mimo protest. Obecnou otázkou je, jak se v pojednání o tak dramatických dějinách vyhnout mytologizování.

Mé poznámky jsou kritickým komentářem k Jurčakově výchozí tezi, která má podle mého názoru mnohem omezenější platnost, než na jakou si činí nárok. Při veškeré úctě k pečlivě odůvodněné a v knize naplňované metodologii se domnívám, že důsledně dodržované pravidlo o absenci binárního kódu v každodenním životě a myslí sovětského člověka je mnohem více reakcí na vnější a nadměru zjednodušený pohled na sovětskou realitu než produktivním vodítkem pro vyjádření její složitosti a paradoxní reverzibility. Mám za to, že při výkladu minulosti, zvláště pokud je založen na paměti, zможou v některých případech literární prostředky více než vědecké postupy. Jinak ale, jak už jsem napsal na začátku, považuji Jurčakovu knihu za zdařilou a inspirativní – především její druhou polovinu, zasvěcenou analýze konkrétních projevů kulturní svéráznosti, či snad dokonce svéhlavosti sovětských lidí. Tady lze narýsovat řadu paralel s naším „reálným socialismem“, pokud ovšem neztratíme ze zřetele i podstatné rozdíly mezi sovětskou a československou skutečností.

Autor doslovu k českému překladu Matěj Spurný jmenuje historiky Michala Pullmanna a Pavla Koláře, kteří podle něj tvůrčím způsobem využili Jurčakovy přístupy. Ve dvou knihách, na které odkazuje,¹³ bychom však marně hledali podobné konkrétní analýzy: například, z jakých zdrojů se v Československu utvářel obraz Západu a jaké plnil funkce; jaký vliv na socialistickou kulturu a mentalitu měla západoevropská a americká hudba od *heavy metalu* přes střední proud až po *free jazz*; jakou podobu měl a jak silně působil neoficiální politický humor a satira v návaznosti na karnevalové účtování s komunismem v „sametové revoluci“. Zajímavé by bylo vědět, zda také v Československu existovala nekroestetika a *štob* (tj. rafinované spojení vážnosti a ironie, které nelze jednoznačně interpretovat), jež se na první pohled jeví jako sovětské specifikum. Případné analýzy československého svazáckého *milieu* – jeho performativních diskurzivních strategií – by pravděpodobně dospěly k řadě shodných rysů se sovětským Komsomolem; zatímco u jiných sociálních skupin – reprezentujících odlišnou zkušenost a paměť – by výzkum narazil na takový vztah k realitám pozdního socialismu, který by jen těžko bylo možné charakterizovat bez vyhraněných opozit. Rovněž by bylo zajímavé vypátrat, kolik Čechů, Moravanů, Slezanů a Slováků po srpnu 1968 stále věřilo v poslání Sovětského svazu jako nositele komunistické ideje a nepovažovalo jej pouze za vyšisovaný závoj ruského imperialismu.

Zmíněné dvě knihy nabízejí spíše jakési metahistorické přemítání, které stojí na obecných tezích a pojmech, a nikoli na analytických sondách do každodennosti a mentalit pozdně socialistického Československa. Tam, kde se hlásí k Jurčakovým inspiracím, Kolář s Pullmannem zpravidla nepřekračují rovinu proklamací a východisek. Projevuje se to v deklarativním schematickém odmítání „binárního

13 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011; KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2016.

přístupu“;¹⁴ v bagatelizaci disentu bez jakékoli snahy o rozlišení historií a situací, možností a vlivu sovětských a československých disidentů;¹⁵ anebo v zavádějící interpretaci teze o performativní dimenzi autoritativního diskurzu, která podle Pullmanna po roce 1956 umožňovala „neustálou reinterpretaci ideologie“.¹⁶ V Jurčakově pojetí oproti tomu se neustálá *reinterpretace* ideologie (a tím také její rozkolísání a zánik) odehrávala až v čase perestrojky, zatímco před perestrojkou byla ideologická schémata pouze *reprodukována* a teprve jejich „performativní reprodukce“ (s. 41) v různých konkrétních kontextech a situacích vedla k překvapivým výsledkům a efektům. Za Brežněva by odhalená reinterpretace byla označena jako ideologický revizionismus a vymýcena.

Závěrem lze říci, že četné inspirace, které Jurčakovo právem ceněné dílo nabízí, se jistě ještě dočkají hlubšího tvůrčího rozvinutí.

14 Viz PULLMANN, M.: *Konec experimentu*, s. 15; KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Kdo se bojí normalizační každodennosti? In: TÍŽ: *Co byla normalizace?*, s. 42 n. V Pullmannově *Konci experimentu* je na této tezi, kterou jsem se v této recenzi pokusil zproblematizovat, založen výklad pádu komunismu v Československu, jenž má své nedostatky a opomenutí a vyžádal by si samostatnou kritiku. Jurčakova kniha primárně nenabízí všestranné vysvětlení pádu komunistického systému v SSSR.

15 Jejich komparace má podobu jízlivé publicistické zkratky. Vychází z jedné repliky v Hřebjově filmu *Pupendo* a v navazující poznámce říká toto: „Podobný stav zaznamenávají také práce o pozdním Sovětském svazu. Disidenty zde považovali za 'jiné lidi' a samo disidentství za nezdravou činnost. Zde už nebylo třeba státní represe: nežádoucí živly byly ze středu společnosti vylučovány takřka samovolně.“ (KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Klid k práci, holé ruce a konec našeho komunismu. In: TÍŽ: *Co byla normalizace?*, s. 66.) Takto postavenou formulaci v Jurčakově knize nenajdeme. Navíc v ruském vydání z roku 2014 uzavírá autor kapitolu „Aktivisté, disidenti a 'naši lidé'“ shrnujícím odstavcem, který v původním anglickém vydání (a tedy také v českém překladu na s. 133) nenajdeme: „Opakuji, že vše výše řečené nemá žádný vztah k reálným disidentům a přirozeně nechce vrhat stín na lidi, jejichž jednání v sovětské epoše bylo vskutku hrdinské a začasté vycházelo z oddanosti vysokým morálním hodnotám. Avšak to, jak 'disidenti' a [režimní] 'aktivisté' byli vnímání 'normálními lidmi' v letech před perestrojkou, není důležité samo o sobě, ale jako symptom vztahu těchto 'normálních lidí' k sovětskému systému, který opět ukazuje, že tento vztah nelze ztotožnit ani s odbojem, ani s konformismem. V základu tohoto vztahu spočívala jiná logika, vyznačující se trvalou vnitřní transformací systému bez jeho přímé podpory, či naopak otevřeného odporu vůči němu.“ (JURČAK, Alexej: *Eto bylo navsegda, poka ně končilos: Poslednje sovetskoje pokolenije*. Moskva, Novoje literaturnoje obozrenije 2014, s. 223.) Vyzdvihnul bych dvě věci, které by každý, kdo Jurčaka aplikuje na československou situaci, měl mít na zřeteli: 1) kniha se primárně nezabývá disidenty a jejich vlivem ve společnosti; 2) přezíravý vztah „normálních lidí“ k disidentům platil jen v době před perestrojkou. Tedy Jurčaka se můžeme jen stěží dovolávat, chceme-li tvrdit, že v době perestrojky byl vliv disentu zanedbatelný. Za upozornění, že ruské vydání knihy na rozdíl od původního vydání anglického obsahuje ocitované vysvětlení o disidentech, vděčím překladateli Jurčakova díla Přemyslu Houdovi.

16 PULLMANN, Michal: Úpadek a pád komunistických diktatur ve východní Evropě. In: KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: *Co byla normalizace?*, s. 157.

Recenze

Vězeňská zkušenost padesátých let jako svébytný historický fenomén?

Marta Edith Holečková

PINEROVÁ, Klára: *Do konce života: Političtí vězni padesátých let – trauma, adaptace, identita*. (Edice Po válce.) Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Nakladatelství Lidové noviny 2017, 403 strany, ISBN 978-80-87912-87-4 a 978-80-7422-590-1.

Syntetická práce Kláry Pinerové vychází z jejího mnohaletého badatelského zájmu, který se zaměřuje na podoby a proměny vězeňství v různých zemích (její disertační práce z roku 2013 nese název *Komparace československého a německého vězeňského systému po druhé světové válce*) či časových obdobích (aktuálně realizuje výzkum „Proměny vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992: Systémové a individuální adaptace“). Recenzovaná kniha se zakládá na diplomové práci, kterou Klára Pinerová obhájila v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 2006, což se ovšem čtenář dozvídá jen mimoděk z poděkování.

Ihned v úvodu autorka překvapivě poznamenává, že v počátcích jejího bádání se jednalo o téma opomíjené, kterému historici nevěnovali velkou pozornost. Existuje ale řada příkladů, které toto tvrzení vyvracejí a jež autorka zná a sama v práci cituje. Vzápětí navíc konstatuje, že v dalších letech nastal rozmach vězeňské literatury, rozrostla se činnost paměťových institucí a nezávislých organizací, současně se ale podle ní „s přemírou zájmu zvyšuje riziko nezdravé politizace a rovněž ahistorického

a žurnalistického přístupu“ (s. 7). Z poněkud argumentačně nejasného úvodu postupně vysvítá, že si autorka namísto analýzy vězeňské paměti zvolila za těžiště své práce zkoumání vězeňské zkušenosti. Pokouší se především zobecnit řadu individuálních zážitků politických vězňů z padesátých let, najít v nich společné motivy a strategie a přinést tak hutnou a vyčerpávající studii o československém vězeňství tehdejší doby.

V úvodu autorka také přibližuje základní teoretické práce, jimiž se ve svém bádání nechala inspirovat. Mezi nimi dominují studie z oborů psychologie a penologie, které se mají stát interpretačním klíčem k pochopení procesů, jimiž člověk procházel od svého zatčení přes odsouzení, výkon trestu až po propuštění a následné znovuzačleňování do společnosti vně vězeňských zdí. Autorka pracuje s konceptem totální instituce Ervinga Goffmana a s pracemi dalších amerických sociologů Donalda Clemmera a Greshama Sykese, v nichž jsou popsány hodnoty a zákonitosti vězeňské společnosti. Kromě toho bez výhrad zmiňuje jako inspirativní slavný stanfordský vězeňský experiment Philipa Zimbarda z roku 1971, který byl ale prokazatelně manipulovaný, a proto jsou jeho závěry minimálně problematické. Aktéři totiž nejednali podle přidělených mocenských rolí, ale snažili se naplňovat předpoklady výzkumníků, zasahujících do průběhu simulace vztahů a jednání uvnitř věznice.

Klára Pinerová prostudovala množství vydaných pamětí, sekundární literatury a archivních materiálů a sama také vedla s někdejšími politickými vězni a vězeňkyněmi řadu rozhovorů. Její práce je nesporně poctivá, ale v některých interpretacích diskutabilní a méně také otevírá nové perspektivy (viz dále). Na některých místech užívá autorka intuitivně pojmy, které mají vlastní vymezení, určitým způsobem fungují v současných historických rozpravách a bez bližšího vysvětlení působí jejich užití sporně. Můžeme si tak klást otázku, jestli je opravdu namístě o celém období 1948 až 1989 v Československu hovořit jako o „socialistické diktatuře“. Je zřejmé, že tato perioda měla svou vnitřní dynamiku, v níž se doba bezohledného upevňování moci komunistické strany, likvidace jejích názorových protivníků a inscenování politických procesů zřetelně lišila od postupující společenské liberalizace ústící do pražského jara nebo od celkové eroze legitimacy „normalizačního“ režimu před jeho zhroucením. Specifický charakter etapy konce čtyřicátých a přinejmenším počátku padesátých let, která se mimo jiné vyznačovala široce uplatňovaným terorem a jež má pro knihu Kláry Pinerové určující význam, nikterak nevystihuje ani „weberovský“ termín „komunistické panství“, zvláště když autorka parafrázuje vzpomínku aktéra (ekonomy Jiřího Hejdy, s. 113), který jistě přemýšlel v jiných pojmech. („Nevěřil ani, že dojde k opravě Milady Horákové, protože by to na komunistické panství vrhalo špatný stín.“)

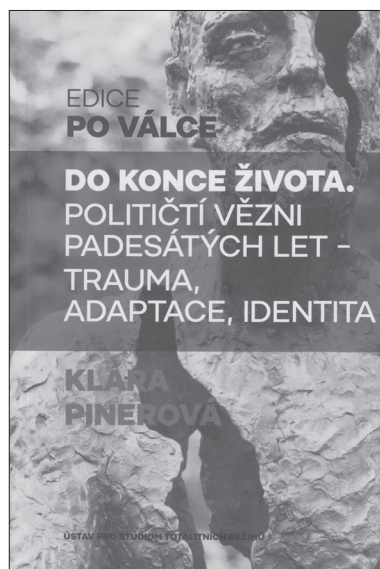
Z následující četby je dobře patrné, že vliv psychologie a sociální psychologie na autorčin přístup byl silný. Nelze se nicméně ubránit dvěma zásadním pochybnostem o vhodnosti takto pojatých interpretačních nástrojů. Zaprvé se opakovaně ukazuje, že některé psychologizující interpretace mohou vyznívat banálně, jako například následující pasáž: „Příroda sice mohla mít jistý terapeutický účinek, protože zeleň kolem tábora a teplo slunce mohlo vězni psychicky pomáhat, nicméně ne vždy bylo počasí přívětivé. Vězni museli chodit do práce za jakýchkoliv podmínek. Počasí v Krušných horách v zimě bylo typické nízkými teplotami.“ (s. 258) Podobně ploše vyznívá konstatování: „Co tedy cítil vězeň, který přešel z vyšetřovací vazby, kde se musel ponejvíce potýkat

jenom se samotou, do vězení či tábora, kde byly různé skupiny lidí nejrozličnějších názorů? Jaké měl přitom pocity? Můžeme konstatovat, že se jednalo především o pocity smíšené.“ (s. 124)

Druhá pochybnost vychází ze skutečnosti, že citované zahraniční výzkumy vězeňských komunit nebyly prováděny mezi vězni svědomí, jejichž zkušenost by snesla srovnání s politickými vězni v Československu padesátých let. Autorka sama si toto úskalí alespoň částečně uvědomuje, mimo jiné když píše, že „společnost ve vězení utvořená v rané fázi socialistické diktatury byla experimentem částečně srovnatelným, co se mocenského uspořádání a struktury vězeňské populace týče, pouze s pracovními tábory v Sovětském svazu. Štřetly se zde různé lidské osudy a odsouzení byli nuceni se adaptovat nejen na deprivace a nerovnost mocenské síly, ale také na jednání osob, kterým se

za normálních okolností vyhnuli nebo se s nimi nikdy nesetkali.“ (s. 119) Nabízí se ale otázka, zda nelze tato srovnání provádět i s komunitami v nacistických koncentračních táborech, které byly formovány podle rasových a politických kritérií, procházejících napříč společenskými vrstvami. Je dost možné, že k takovému srovnání neexistuje dostatek pramenů, aby z něj bylo možné vyvodit průkazné závěry, zdá se ale také pravděpodobné, že mezi oběma typy komunit by se objevily významné podobnosti.

Zdůrazňováním sociálních rozdílů mezi vězni v padesátých letech, které se v publikaci opakuje několikrát, vzniká dojem, jako by předtím byla zdejší vězeňská komunita sociálně homogenní, tvořená zřejmě vesměs deprivovanými a nevzdělanými lidmi. Domnívám se, že tento náhled vlastně přijímá logiku „třídního boje“, v níž se politickými vězni stávali příslušníci „reakčních“ společenských vrstev s vyšším sociálním statutem, což jistě do značné míry neodpovídá realitě. Navíc předpokládám, že neexistuje žádný výzkum československých kriminálních vězňů ze zkoumaného období (alespoň v knize žádný takový není uveden). Odpudivé obrazy kriminálních vězňů a vězeňkyň, které se na stránkách knihy mnohokrát vyskytují, otevírají spíše jiný problém než nějaký autorkou zdůrazňovaný sociální konflikt. Nebyli tito kriminální vězni spíš produktem dehumanizovaného a krutého systému, založeného na ponižování a systémově prosazované deprivaci? Italský spisovatel Primo Levi, přeživší holokaust, ve svých knihách ukazuje, že lidé zbavení dlouhodobě důstojnosti a podrobení krutému zacházení ztrácejí postupně schopnost být solidární s ostatními, stejně postiženými souputníky.¹ Spíše než na někdejším sociálním statusu vězněných, morálních hodnotách či vzdělání záleží na jejich osobnostních předpokladech a odolnosti.

1 Viz zejména LEVI, Primo: *Je-li toto člověk*. Praha, Sefer 1995.

Kniha Kláry Pinerové je rozčleněna do pěti hlavních bloků: Vývoj vězeňství po druhé světové válce; Podmínky v nejvýznamnějších věznicích, trestnicích a jiných zařízeních; Zatčení; Vězeňská zkušenost; Propuštění. Dominantní prostor (s. 118–277) je věnován vězeňské zkušenosti, a právě v této části je nejzřetelnější vliv psychologie na autorčino uvažování. Vězeňskou zkušeností rozumí „proměnu svobodného člověka ve vězně a sociální procesy ve vězeňské subkultuře“ (s. 119), tedy to, co se s člověkem stalo po odsouzení, jak věznění prožil a přežil a jak tyto zážitky dále poznamenaly jeho život po propuštění. K postižení této proměny a zachycení sociální dynamiky ve skupinách vězňů a vězeňkyň Pinerová podrobně popisuje jejich sociální vztahy a každodenní kulturu, podoby adaptace na dané prostředí, mechanismy moci, řádu a odporu, prostor a čas vězněných i genderové hledisko. Dobře si přitom uvědomuje množství individuálních odlišností a rozmanitostí, přesto se pokouší objevit a přiblížit některé vzorce chování a sociální strategie v daném prostředí. Škoda jen, že podkapitoly této části jsou strukturovány poněkud zmateně, řada informací se opakuje a pro ilustraci také autorka cituje poměrně rozsáhlé úryvky z biografických pramenů, které zde text zbytečně tříští. V některých momentech se nelze ubránit dojmu, že tento psychologizující přístup má své zjevné limity, protože autenticita biografických pramenů je daleko působivější a reflexivnější nežli snaha vtěsnat je do šablon a struktur, s nimiž pracuje psychologie. Jde tedy spíše o vykročení správným směrem (obohatit historický výzkum inspiracemi jiných vědních disciplín), které ale zůstává v půli cesty. Možná by bylo vhodnější čerpat spíše ze sociální a kulturní antropologie a literární historie či vědy.

V této části pokládám za velice cenné pasáže tematizující prostor a čas za mřížemi (s. 235–265). Objevuje se zde také letmá zmínka o nápisích nad branami pracovních táborů u uranových dolů Vojna (Práci ke svobodě) a Vykanov (Práci čest). Chybí ale vysvětlení jejich geneze a záměru, s nímž zde byly instalovány. Autorka se spokojuje pouze s tvrzením, že tam byly umístovány „po vzoru nacistických koncentračních táborů“. Můžeme asi úspěšně pochybovat o tom, že správa komunistických pracovních táborů se přímo a otevřeně inspirovala německými koncentráky. Lze spíše uvažovat o prosazování kultu práce ve stalinském období, vždyť podobnými nápisy se honosily i některé znárodněné podniky či jednotná zemědělská družstva.

Autorka mnohokrát píše o traumatu vězněných a o jejich stigmatizaci po propuštění. S tím souvisí osudy rodin popravených, odsouzených a dlouhodobě vězněných, jimž historická literatura doposud věnovala málo pozornosti. Domnívám se, že otevření této perspektivy by bylo obohacující a přineslo by mnoho nového ke zkoumání vězeňství, recenzovaná kniha ale tento pohled, až na naprosto okrajové příklady, postrádá. Autentické dobové záznamy toho druhu jsou spíše výjimkou, navíc bývají s ohledem na svou citlivost a intimnost publikovány jen ojediněle. Častější je asi umělecké a literární zpracování tohoto tématu.

V podkapitole nazvané „Genderové hledisko“ autorka sice stručně otevírá téma vězeňkyň-matek malých dětí, nezmiňuje se ale o amnestii prezidenta Antonína Zápotockého z roku 1955, která jim byla určena. (Týkala se mimo jiné i poměrně medializovaného a detailně popsaného případu Milušky Havlůvové, zatčené v roce 1953

s několikaměsíčním synem.)² Autorka se také nepouští do hlubší reflexe „rodinného faktoru“ v jeho aspektech důležitých pro osudy vězněných, jako byla soudržnost rodin a rozvody, tlaky, kterým byly vystaveny partnerky a partneři či příbuzní na svobodě, vydírací potenciál rodinných vztahů, používaný při výsleších, osobní zápasy o zachování rodiny a podobně.

Problematické interpretace jsou obsaženy v kapitole popisující zatčení a „způsoby vnitřního boje“ zadržených. Autorka zde mimo jiné tvrdí: „Za únik z vězeňského prostředí se dá taktéž považovat modlitba a rozhovor s Bohem. Mnozí přicházeli do vězení jako věřící a jejich víra právě v tomto prostředí nabyla na síle a významu. Bůh byl pro ně útočištěm, kterému se mohli s čímkoliv svěřit. U některých však nabrala podoby fatalismu, kdy věřili, že to, co se děje, je vůle Boží a jen Bůh ví, co je dobré. Pak už ale nezbývalo nic jiného než se jenom svěřit do jeho rukou a počkat, co přijde.“ (s. 109 n.) Není mi jasné, na základě jakých pramenů je autorka schopná určit, ve kterých případech se jednalo o fatalismus a kdy o hlubokou víru. Posuzovat spirituální rovinu lidského prožívání je velice nesnadné, ne-li nemožné.

V pasážích o soužití politických vězňů a vězeňkyň s kriminálními, které nabylo na intenzitě po velké amnestii v květnu 1960, autorka akcentuje konflikty, násilí a nesolidární jednání, jež bylo údajně vlastní ženskému kolektivu. Cituje přitom z několika dopisů historicky umění Růženy Vackové, v nichž si na tuto situaci stěžovala. Chybí ale pozoruhodný detail: tato vzdělaná, zásadová a v mnohém inspirativní žena se ujala jedné pologramotné dívky, pomáhala jí psát dopisy a zůstala s ní v korespondenčním styku i po jejím propuštění. Uvedená jednotlivost pochopitelně nevybízí k žádným zobecněním a dalekosáhlým závěrům. Je ale jednou ze signifikantních drobností, na něž lze narazit v dobových svědectvích, které dosvědčují schopnost být otevřený a nápomocný druhému i ve zcela nepříznivých podmínkách, a navíc ochotu nezištně překračovat nepsané hranice mezi jednotlivými vězeňskými subkulturami.

Narážky na ženskou nesolidaritě se znovu objevují i v podkapitole „Genderové hlediště“: „Podle slov vězeňkyň je nejtěžší částí života ve vězení žít s jinou ženou.“ (s. 274) Kapitola končí pro mě překvapujícím tvrzením: „Významný rozdíl současného vězeňství a vězeňství v době socialistické diktatury tkví v rozdílném sociálním a morálním statusu odsouzených. Stejně prostory musely sdílet jak ženy s vysokoškolským a středoškolským vzděláním, ženy s vyvinutými morálními zásadami a vysokým kulturním kapitálem s delikventkami odsouzenými za různé kriminální přečiny.“ (s. 277) Z toho by se dalo usuzovat, že dnes je odsouzená vysokoškolsky vzdělaná podvodnice vězněna jen se stejně vzdělanými ženami, nikoliv třeba s negramotnou zlodějkou... Zde se vracím k výhradě vyslovené již v úvodu recenze. Domnívám se, že tíha zážitků dopadala obzvláště silně právě na politické vězně a vězeňkyně, protože byli věznění nespravedlivě, na základě vykonstruovaných obžalob, a cítili se nevinní. Neměli možnost obrany a bylo jim také upřeno právo na spravedlivý proces. Tyto momenty jsou zásadnější pro přiblížení vnitřní frustrace jednotlivců, pro vznik hlubokých přátelství

2 Viz JINDRA, Martin: *Strážci lidskosti: Dvanáct příběhů příslušníků ČČS(H) vězněných po únoru 1948*. Praha, Blahoslav ve spolupráci s Náboženskou obcí ČČSH Praha 1 – Staré Město 2007, s. 82–88.

a vzájemnou solidaritu v komunitách politických vězňů nežli autorkou zdůrazňovaný fakt, že museli svůj život sdílet s lidmi sociálně nižšího postavení.

Na několika místech autorka přináší poznatky k proměnám kolektivní paměti vězňů, i když toto téma jinak zůstává na periferii jejího zájmu. V závěru knihy se k tomu vrací a pokouší se charakterizovat kolektivní identitu komunity někdejších politických vězňů a vězeňkyň. Jmenuje tři údajné mýty, které jsou pro její konstruování podstatné. „V případě politických vězňů se jednalo o mýtus výjimečně těžkého údělu a nespravedlnosti vnějšího světa. Sami sebe až do devadesátých let prezentovali jako oběti, které byly uvězněny neprávem a které si zasluhují rehabilitaci a odškodnění. Z jejich pohledu byl ‘komunistický režim’ nelegitimní a diktaturu komunistické strany viděli jako čiré zlo,“ píše o prvním mýtu (s. 302). Avšak hovořit v této souvislosti o mýtu je opravdu velmi překvapivé. Završit takto skoro třistastránkový text, v němž sama autorka popisuje mimořádně kruté zacházení, zinscenované procesy, perzekuci v rámci vězeňských kolektivů, doživotní traumata, rodinné tragédie a mnoho dalších útrap, nedává smysl. Domnívám se, že Klára Pinerová měla spíše na mysli posun v sebeidentifikaci bývalých politických vězňů a vězeňkyň z pozice obětí k vědomým odpůrcům a bojovníkům proti komunistickému režimu, jak to ostatně precizně popsala Françoise Mayerová v knize *Češi a jejich komunismus*.³ Zajímavé je sledovat v závěru popisované proměny Konfederace politických vězňů, její aktivity a reakce na přijaté zákony, na jejichž základě byli někdejší političtí vězni rehabilitováni. Tento exkurz autorky do porevolučního konstruování kolektivní identity, v němž vychází právě ze zjištění francouzské historičky, je cenný a zasloužil by si větší pozornost.

Druhý byl podle Kláry Pinerové mýtus „slavných předků a slavné minulosti“, patrný údajně především v idealizaci první republiky: „V jejich vzpomínkách se za první republiky měli všichni dobře, neexistovalo žádné bezpráví a nikdo nikoho nepodváděl.“ (s. 302) Myslím si, že zde se spíše než o mýtus jedná o autorčino nepochopení toho, jak funguje paměť a jak se osobní žitá zkušenost rozvrstvuje v kolektivní paměti. Pokud člověk vzpomíná na krásné, šťastné a láskyplné dětství, neznamená to, že není schopen nahlédnout komplikovanost doby, v níž se odehrávalo. Pozitivní obrazy dětství za první republiky tak nepopírají problémy, s nimiž se společnost tehdy potýkala. Vzpomínající jen mluví o své individuální zkušenosti, aniž by tím jakkoliv polemizovali s jinými poznatky nebo vzpomínkami. Zatřetí autorka identifikuje „mýtus poslán skupiny“, podle něhož všichni političtí vězni a vězeňkyně ve svých očích bez výjimky bojovali za svobodu a demokracii. Tím se vrací kruhem k mýtu prvnímu.

Nakonec si Klára Pinerová klade otázku, proč se političtí vězni padesátých a šedesátých let ve větší míře nezapojili do opozičních aktivit a po svém návratu do veřejného života i pokusu o společnou artikulaci vlastních stanovisek v roce 1968 se stáhli do soukromí. Slovy autorky, „raději se od většinové společnosti izolovali a zaměřili se na vlastní životy“. Pinerová vysvětluje tyto postoje tvrzením, že „političtí vězni mocenský systém vnímali jako stabilní, což podnítilo jejich akceptaci nerovného postavení“ (s. 304). Dále hovoří o odporu bývalých politických vězňů k Chartě 77, která

3 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2008, s. 166–191.

byla pro mnohé z nich nepřijatelná kvůli tomu, že na ní participovali někteří dřívější politicky aktivní komunisté z padesátých let. Právě od nich prý měli někdejší vězni potřebu se distancovat. Domnívám se ale, že skutečnost byla značně pestřejší. Někteří vězni z padesátých let se bezprostředně po srpnové invazi začali obávat možné restaurace poměrů, s nimiž měli své neblahé zkušenosti. Autorkou několikrát citovaný Jaroslav Brodský, zakladatel K 231, utekl ihned po 21. srpnu do Rakouska. Odjel nalehko, bez dlouhého váhání. Chci poukázat na to, že u řady lidí hrál velkou roli strach, obavy z ohrožení a vědomí, že jejich postavení „osob druhé kategorie“, o němž autorka také podrobně píše, jim nezaručuje přílišnou jistotu a ochranu. Někteří vězni propuštění až dlouho po „velké amnestii“ naopak podepsali hned v první vlně prohlášení Charty 77. Byl to případ teologa Josefa Zvěřiny, který se dostal na svobodu až v roce 1965, stejně jako spisovatele Karla Pecky nebo zmiňované Růženy Vackové, propuštěné dokonce až v roce 1967. Namísto by tak spíše byla otázka, proč zrovna těmto osobnostem pluralita chartistického společenství, zahrnující někdejší aktivní stoupence i protagonisty represivního režimu, nevadila.

Druhou podstatnou skutečností je, že opoziční aktivity „normalizačního“ období zdaleka nelze redukovat na Chartu 77. Právě v římskokatolickém prostředí nebylo výjimkou, že někdejší vězni se dál zapojovali do nezávislých aktivit a byli jejich hlavními hybateli. Nalezneme je například mezi vydavateli samizdatu či pořadateli vzdělávacích aktivit, tajných mší a podobně. Komunistický režim se svým tlakem na ateizaci společnosti byl v přímém rozporu s jejich přesvědčením a pokládali ho za ideologicky nepřijatelný. Nakolik ho vnímali jako více či méně stabilní, je v tomto kontextu podružné.

Kniha by si zasloužila pečlivější redakční práci, která by odstranila stylistické nedostatky, jako příliš dlouhá a nesrozumitelná souvětí, nelogické formulace, nadužívání trpného rodu, opakování slov či významově shodných pasáží, významově nesprávné používání slova „lesbička“ namísto „lesba“, různá klišé či nefunkční přirovnání (prizma růžových brýlí, respektive prizma pohledu růžových brýlí, Damoklův meč, nahlédnout pod pokličku, nakouknout do kuchyně, boj s větrnými mlýny, tikání biologických hodin, duch doby, Kainovo znamení, semínko nesváru, slabý odvar...), občasné přejímání jazyka pramenů či zavádějících označení („polnohospodářská oblast“ je slovákismus, znamenající „zemědělství“). Doufejme, že nově chystaná práce Kláry Pinerové o proměnách vězeňství v letech 1965 až 1992 bude redakčně profesionálněji připravená.

Autorce nelze upřít hluboký a dlouholetý zájem o vězeňské téma a osudy bývalých politických vězňů a vězeňkyň, schopnost provést důkladnou heuristiku i osobní nasazení, s nímž se pouští do rozhovorů s pamětníky a účastní se jejich vzpomínkových akcí. V některých ohledech, na něž jsem se snažila upozornit v této recenzi, by bylo namísto materiál lépe strukturovat a promyslet. Záměr touto knihou „zaplnit bílé místo“ v poznání a pochopení vězeňské zkušenosti lidí pronásledovaných z politických důvodů v padesátých letech, který autorka vyslovuje v úvodu, se jí nakonec podařilo naplnit jen zčásti.

Recenze

Postřehy odjinud

Latinos o Československu čtyřicátých a padesátých let

Hana V. Bortlová

ZOUREK, Michal (ed.): *Československo očima latinskoamerických intelektuálů 1947–1959*. Ze španělštiny přeložila Jarmila Jehličková a Jan Machej. Praha, Runa 2018, 303 strany, ISBN 978-80-87792-25-4.

Kniha z pera iberoamerikanisty Michala Zourka (1985)¹ poskytuje nový pohled na Československo v období od roku 1947 do roku 1959, a sice prostřednictvím

1 Michal Zourek se dlouhodobě věnuje nejen kontaktům Československa s hispánským světem, ale vůbec moderním dějinám tohoto kontinentu. Je autorem několika knih a řady studií. V roce 2014 publikoval ve španělštině svoji disertaci pojednávající o politických, ekonomických a kulturních vztazích mezi Československem a zeměmi Jižního kuželu (Argentinou, Chile a Uruguayí) za studené války *Checoslovaquia y el Cono Sur 1945–1989: Relaciones políticas, económicas y culturales durante la Guerra fría*, v níž fruktifikoval svůj dlouhodobý výzkum v českých a latinskoamerických archivech. Je rovněž spoluautorem zásadní kolektivní monografie z dílny Střediska iberoamerických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy *Las relaciones entre Checoslovaquia y América Latina 1945–1989 en los archivos checos* (Praha, Karolinum 2015), která ve světle dokumentů z českých archivů komplexně mapuje studenoválečné vztahy mezi Československem a Latinskou Amerikou jako celkem. Do řady „Stručná historie států“ nakladatelství Libri pak v roce 2016 přispěl svazkem *Uruguay*.

svědectví intelektuálů z Latinské Ameriky, kteří střeoevropskou zemi v těchto letech navštívili.

Autor stanovil mezníky pro výběr jejich textů s ohledem na začátek studené války na jedné straně a kubánskou revoluci na straně druhé. Právě toto období se podle něj překrývá s nejmohutnější vlnou sympatií jihoamerických levicových intelektuálů vůči Sovětskému svazu, podepřených jak čerstvě dozrívajícími dojmy z druhé světové války, ale i z občanské války v kulturně blízkém Španělsku, tak pocitem silného ohrožení americkým „fašistickým imperialismem“. Významným milníkem v autorově periodizaci je pak rok 1956, kdy po odhalení zločinů stalinismu v Sovětském svazu a krvavých událostech v Maďarsku se řada latinskoamerických intelektuálů s komunistickým hnutím názorově rozchází, zažívá vystřízlivění nebo rovnou deziluzi.

V úvodní stati jasně a přehledně sestavené antologie autor obeznamuje čtenáře s tématy, kterým ve svém bádání věnoval hlavní pozornost, a nastiňuje dobové souvislosti (studená válka, kulturní politika a komunistická propaganda, politická turistika) jak z pohledu Latinské Ameriky, tak zemí na východ od železné opony. Činí tak způsobem, který čtenáře nezahluje, text je čtivý a autor v něm přitom efektivně pracuje s relevantními (převážně anglosaskými a latinskoamerickými) monografiemi, přehledovými i teoretickými pracemi.

Těžiště knihy pak leží v samotných svědectvích celkem čtrnácti návštěvníků, jejichž život a dílo jsou na začátku každé kapitoly představeny stručným medailonkem. Převažují spisovatelé, v souboru jsou však zastoupeny také novinářská, učitelská nebo lékařská profese. Jedná se o publicistické reflexe, většinou otištěné svého času porůznu ve španělsky mluvícím zahraničí, mnohdy pozapomenuté a bez zvláštních uměleckých ambicí; co je však spojuje, je neotřelý pohled „zvnějšku“ na tehdejší politickou, společenskou a kulturní východoevropskou realitu. Závěrečná Zourkova kapitola „Ztráta iluzí, očista a nový začátek“ (s. 267–184) pak analyzuje pozdější – míněno po roce 1956 – více či méně razantní názorové obraty některých autorů.

Nejvíce jistě zaujmou zvučná jména jako Gabriel García Márquez, Pablo Neruda nebo Jorge Amado. Zourkův výběr však dává slovo i méně známým (o to možná zajímavějším) latinskoamerickým intelektuálům, o jejichž pobytu v Československu se i obeznámenější čtenář dovídá vůbec poprvé.

Hlavní cíl jejich cest přirozeně představoval Sovětský svaz, avšak návštěvníci z „planoucího kontinentu“ (jak byla Latinská Amerika v pozdější sovětské propagandě nazývána) zajížděli vedle Moskvy na kratší čas i do jiných zemí socialistického bloku. Československo, kde podle Zourky pobývali tehdy vedle SSSR patrně

nejčastěji, přitom mezi nimi zaujímal zvláštní postavení – podmíněné geografickou polohou i kulturní vyspělostí – pomyslného mostu mezi západní Evropou a Sovětským svazem. Československé specifikum *per se* pak v této souvislosti představoval zámek Dobříš jako sídlo Svazu československých spisovatelů, kde řada levicových latinskoamerických literátů dlouhodobě pobývala a který fungoval jako místo četných, i mezinárodních, setkávání.

K samotným svědectvím. *Latinos* nezdědka dávali svým hostitelům najevo zájem poznat život průměrné (československé, ruské) rodiny z různých stran. Chtěli vědět, jak místní lidé žijí, pracují, jak se baví a podobně. Toto přání se jim ale jen zřídka splnilo – cesty západních (a stejně tak latinskoamerických) intelektuálů a umělců převážně sledovaly typický, institucionálně kontrolovaný itinerář, který vznikl pod dohledem Vsesvazové společnosti pro kulturní styky se zahraničím (*Vsesojuznoje obščestvo dlja kulturnoj svjazi s zagranicej* – VOKS), vytvořené za tímto účelem v Sovětském svazu již ve dvacátých letech a disponující po válce pobočkami v satelitních státech, a zahrnoval návštěvu Leninova mauzolea (v Moskvě), muzeí, divadla či baletu, škol, knihoven a dalších kulturních institucí, případně vzorných průmyslových podniků a družstev, jež návštěvníkům sugerovaly převážně pozitivní obraz země. Jediným „obyčejným“ Rusem nebo Čechoslovákem tak byl v jejich očích často jen přidělený průvodce: „Měli jsme Novgoroda za typického Rusa pro jeho vzhled... (...) Popravdě jsme nemohli vědět, 'jaký byl'. O Novgorodovi nevíme víc, než že je dochvilný a plní své povinnosti,“ komentoval to například uruguayský pedagog a školský reformátor Jesualdo Sosa.² Podobnou zkušenost učinil i v Československu: „O životě v Československu ve skutečnosti nevíme nic. Na první pohled je zjevný nízký kurz měny. (...) O sociálním směřování Československa vypovídá Gottwaldova zpráva, kterou nedávno četl v parlamentu...“³ Čeho se návštěvníkům ze vzdáleného kontinentu naopak dostávalo v míře vrchovaté, byly komentované prohlídky pražských pamětihodností, českých hradů a zámků, na programu běžně figurovaly jednodenní výlety do Terezína a do Lidic, obvyklou zastávkou byl spisovatelský zámek v Dobříši.

I proto, že se tito cestovatelé setkávali jen s omezenými „výseky“ ze života československé společnosti, přirozeně ve svých textech často akcentovali zejména hospodářskou a kulturní vyspělost regionu, která v jejich očích silně kontrastovala se situací v Latinské Americe. Vychvalovali pracovní podmínky inteligence i dělníků, bezplatné československé školství a zdravotnictví, gramotnost a vůbec vzdělanost obyvatel, v níž spatřovali předpoklad svobodného lidského života.

Téměř všechny vybrané latinskoamerické autory spojuje jejich marxistické přesvědčení, a tedy i okolnost, že cestování do východní Evropy pro ně bylo jednou z forem politické angažovanosti.⁴ Navzájem se však liší způsobem, jak své zážitky,

2 Michal Zourek cituje z knihy Jesualda Sosy *Mi viaje a la URSS* (Montevideo, Ediciones Pueblos Unidos 1952) v medailonu „Jesualdo Sosa: Školský reformátor“, s. 110.

3 SOSA, Jesualdo: V Praze, čtvrtek a pátek, překvapení a okouzlení, s. 112 n.

4 Výjimku představuje chilský diplomat, vědec a literát Ricardo Latcham, který Československo navštívil už v roce 1947. Na pozvání katedry romanistiky Univerzity Karlovy přednášel pro české studenty hispanistiky. K rozhovoru jej přijal také prezident Edvard Beneš, který

postřehy a zkušenosti svěřili papíru. Vybraná svědectví oscilují od dosti nekritických, oslavných textů k objektivnějším reportážím či faktograficky pojatým cestopisům. Pro soubor poněkud atypické jsou texty Márquezovy,⁵ jednak použitím nadsázky a ironie, jednak okolností vzniku: kolumbijský spisovatel totiž cestoval po východní Evropě více na „vlastní pěst“, bez prostředníků, a patrně nejvíc ze všech autorů zařazených do antologie tak dokázal zahlédnout právě onen „obyčejný“ život.

Je třeba ocenit mimořádnou šíři zdrojů, z nichž Michal Zourek texty vybíral. Za jejich shromážděním nepochybně stojí náročné putování po latinskoamerických knihovnách a archivech. Texty pocházejí ze stránek chilského či mexického tisku (Latchamovy reportáže, Huertovy básně), Zourek pracoval se svědectvími vydanými například Uruguaysko-sovětským kulturním institutem v Montevideu (Jesualdo Sosa), okrajově čerpal také z korespondence (v případě kubánského básníka Nicoláse Guilléna nebo Pabla Nerudy, v knize je rovněž otištěno několik ukázek z korespondence manželů Amadových). Ze čtrnácti svědectví dvanáct vychází v českém jazyce poprvé (včetně básní Efraína Huerty a Raúla Gonzáleze Tuñóna, přeložených Janem Machejem). Márquezův rukopis je zde zastoupen dvěma kapitolami z knihy reportáží z cest po východní Evropě, čerstvě vydaných také v češtině.⁶ Neotřelý, vnější pohled „očima druhého“ zdejšímu čtenáři přináší řadu informací, z nichž některé příliš nekorrespondují s běžně sdílenou představou o rané poválečné (později „socialistické“) československé společnosti, nicméně dobře přibližují obraz, který si latinskoameričtí intelektuálové během svého pobytu o Československu vytvořili a po návratu domů prostřednictvím svých textů předávali krajanům: ať už je to poválečný hlad tvrdě doléhající na západoevropské země, méně však na Československo (chilský diplomat a novinář Ricardo Latcham charakterizoval Prahu dva roky po válce jako „město klobás“),⁷ nebo absence erotických prvků v odívání, chování a vůbec vystupování v socialistické společnosti a (s ní korelující) absence „chlípníků“ (takový dojem si udělal Jesualdo Sosa). Dnešního čtenáře dost možná udiví i četné zmínky o „zápalu československého národa pro všechny intelektuální proudy“ (Ricardo Latcham) a pro četbu v nejširším slova smyslu (tento dojem sdílelo více autorů). Zajímavé jsou i rozpaky Latinoameričanů nad ženami v policejních uniformách (Gabriel García Márquez, Luis Suárez).

Antologie Michala Zourka představuje hodnotný pramen ke studiu nejen vzájemných kulturních a politických vztahů poválečného Československa a zemí Latinské Ameriky, ale i vztahů mezi „socialistickým světem“ za železnou oponou a jihoamerickým kontinentem vůbec. Jedná se o informativně bohatou a podnětnou práci, bez

mu odpovídal mj. na „indiskrétní“ otázky ohledně sovětského vlivu a role komunistických ministrů ve vládě. (LATCHAM, Ricardo: *Most mezi Východem a Západem*, s. 68–71; TÝŽ: *Rozhovor s prezidentem Benešem*, s. 72–76.)

5 GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel: *Pro Česku jsou nylonové punčochy klenotem*, s. 229–233; TÝŽ: *Lidé reagují v Praze jako v jakékoliv kapitalistické zemi*, s. 234–238.

6 Viz pozn. 5. TÝŽ: *De viaje por los países socialistas: 90 días en la „Cortina de Hierro“*. Bogotá, Oveja Negra 1982 (nověji pod názvem *De viaje por Europa del Este*. Buenos Aires, Sudamericana 2015). V českém překladu: *Devadesát dnů za železnou oponou*. Praha, Odeon 2018.

7 LATCHAM, R.: *Most mezi Východem a Západem*, s. 71.

které se v budoucnu neobejde žádný zájemce o danou problematiku. Jednotlivým svědectvím by sice neuškodilo bližší označení, pokud jde o dobu vzniku a údaje o vydání (ačkoli Zourek v úvodu předesílá, že texty řadil chronologicky podle data pobytu jejich autorů v Československu, není v některých případech zřejmé, kdy přesně byly sepsány), to je však – spolu s absencí jmenného rejstříku – jen malou vadou na kráse jinak odborně přínosné a esteticky vydařené publikace.

Recenze

Opět operace Dunaj

Martin Čížek

POVOLNÝ, Daniel: *Operace Dunaj: Krvavá odpověď Varšavské smlouvy na pražské jaro 1968*. Praha, Academia 2018, 456 stran, ISBN 978-80-200-2836-5.

Historik Daniel Povolný působí v Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu a zabývá se dějinami českých zemí ve dvacátém století. Dlouhodobě se zaměřuje především na Československou lidovou armádu v letech 1968 a 1969, Vojenskou kontrarozvědku a Státní bezpečnost v letech 1948 až 1989.¹

Autor si ve své knize vytýčil za cíl rozšířit poznání o přípravě a provedení okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Snaží se přiblížit pohled nejvyšších sovětských politických, vojenských a zpravodajských funkcionářů

1 Viz např. POVOLNÝ, Daniel: *Vojenské řešení pražského jara*, sv. 1 a 2. Praha, Ministerstvo obrany České republiky 2008 a 2010; TÝŽ: *Organizační vývoj Vojenské kontrarozvědky v letech 1945–1990*. Praha, Ministerstvo obrany ČR – Prezentační a informační centrum MO 2009; TÝŽ: *Operativní technika v rukou StB*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 2001; BÍLEK, Jiří – LÁNÍK, Jaroslav – MINAŘÍK, Pavel – POVOLNÝ, Daniel – ŠACH, Jan: *Československá lidová armáda v koaličních vazbách Varšavské smlouvy: Květen 1955 – srpen 1968*. (Historie Československé armády, sv. 7.) Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008; BÁRTA, Milan – KALOUS, Jan – POVOLNÝ, Daniel – SIVOŠ, Jerguš – ŽÁČEK, Pavel: *Biografický slovník náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989*. Praha, Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2017.

a rozvést jejich důvody, proč se rozhodli k násilné akci. Analyzuje vojenské přípravy na ozbrojený zásah a úlohu Výboru státní bezpečnosti (*Komitēt gosudarstvennoj bezopasnosti* – KGB). Zároveň rozebírá činnost československých občanů, kteří pomáhali intervenčním jednotkám.

Pro svou práci využil archivních pramenů uložených ve fondech Vojenského ústředního archivu Praha a Olomouc (především fondy Ministerstva národní obrany z let 1968 až 1970, 10. letecké armády a 7. armády Protivzdušné obrany státu), Archivu bezpečnostních složek v Praze (fondy Pohraniční stráž, Státní bezpečnosti a Vojenské kontrarozvědky), Národního archivu (například fond Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971), Vojenského historického archivu v Bratislavě (fondy Východního vojenského okruhu a dalších osmnácti útvarů ČSLA), dále dokumenty z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze a z archivů v Plzni a Rakovníku. Z Ústředního státního archivu v Sofii získal zprávu generála Dobriho Dzjurova o účasti Bulharské lidové armády na invazi v Československu. Bohužel, jak sám autor uvádí, stále nejsou pro ruské historiky dostupné zásadní materiály nacházející se v ruských archivech.² Dále v „Přehledu použitých pramenů a literatury“ uvádí množství knih a článků české i zahraniční provenience.

Po úvodu a rozboru použitých zdrojů je kniha dále rozdělena do devíti kapitol a závěru, který není shrnutím, ale popisem událostí od září do listopadu 1968. Následují přílohy (Přehled invazních armád a Střední skupiny vojsk v ČSSR, Zemřelí a zranění vojáci včetně dezercí v souvislosti s invazí), vysvětlivky použitých zkratk, přehled použitých pramenů a literatury, seznam vyobrazení a map, jmenný rejstřík.

Jednotlivé kapitoly chronologicky popisují události od března do srpna 1968. Autor zde především využil svou disertační práci a knihu *Vojenské řešení pražského jara*, avšak tento titul nebyl určen k prodeji. Oproti jeho dřívější knize nyní kapitoly nesou jiné názvy a jsou doplněny o některé nově zjištěné poznatky. Povolný postupně přibližuje přípravy vojsk Varšavské smlouvy na invazi, včetně tří pokusů o vstup do Československa ještě před vlastním spuštěním operace Dunaj (v květnu 1968, při cvičení Šumava a na začátku srpna). Těmto pokusům věnuje samostatné kapitoly (třetí, čtvrtou a šestou). V páté kapitole se zabývá působením sovětských zpravodajských služeb na území Československa a jejich činností při vytváření důkazů o „hrozící kontrarevoluci“.

Největším kladem recenzované práce je, že Daniel Povolný na základě dostupných materiálů pečlivě popsal plánování invaze (vznikly tři verze plánu), přípravu vojenských jednotek států zúčastněných na invazi, jejich postup na československém území od obsazení pohraničních úřadoven po konečné rozmístění, problémů, se kterými se potýkaly, a cílů, jichž měly dosáhnout. To vše sleduje „odshora“ až po úroveň jednotlivých pluků a praporů zúčastněných armád. Krátce zachycuje činnost invazních jednotek během podzimu 1968, ať už se staly součástí Střední skupiny vojsk, nebo byly

2 Některé dokumenty byly zveřejněny ruskými historiky (viz např. ZDANOVICH, A. A. – LAŠKUL, V. F. – MORUKOV, Ju. N. – TOTROV, Ju. Ch.(ed.): *Čechoslovackije sobytija 1968 goda glazami KGB i MVD SSSR: Sbornik dokumentov*. Moskva, Objedionnaja redakcija MVD Rossii 2010).

v té době staženy z Československa. Seznamuje také s reakcí československého vojenského velení a některých jednotek Československé lidové armády na invazi, včetně zapojení řady československých občanů, kteří při ní byli aktivně nápomocni.

Výrazně hůře dopadl autorův druhý cíl: „Pro její hlubší pochopení a ‘porozumění’ se na celý vývoj operace pokusíme podívat očima nejvyšších sovětských politických a vojenských funkcionářů, ale také důstojníků KGB.“ (s. 9) Zde autor setrval na ideologicko-propagandistické úrovni zdůvodňování invaze do Československa, která byla určena pro řadové vojáky a obyvatelstvo zemí sovětského bloku. Dle jeho názoru bylo jediným důvodem pro invazi probíhající pražské jaro a z toho plynoucí nebezpečí „kontrarevoluce“ a změny politické orientace Československa. O vojenských důvodech spojených se snahou rozmístit sovětská vojska na československém území se zmínil jen jednou jako o důvodech údajných (s. 17) a mezinárodní situaci mimo sovětský blok nechává téměř nepovšimnutou. Avšak právě tyto skutečnosti hrály zásadní roli při rozhodování politických a vojenských špiček Sovětského svazu o dalším postupu vzhledem k Československu. Dle mého názoru zvažování hlavních aktérů vždy ovlivňuje více okolností, ne pouze jedna.

Autor zcela opominul „Dohodu mezi vládou SSSR a vládou ČSSR o opatřeních ke zvýšení bojové pohotovosti raketových vojsk“, kterou na základě zmocnění prezidenta Antonína Novotného ze 17. listopadu 1965 podepsal 15. prosince téhož roku ministr národní obrany ČSSR Bohumír Lomský se svým sovětským protějškem Rodionem J. Malinovským. Smlouva byla podepsána, aniž by ji schválila československá vláda nebo Národní shromáždění. Československo se zavázalo na své náklady vybudovat v rámci akce Javor kryty pro „spojovací kabelové útvary“, což bylo krycí označení pro speciální sklady jaderných zbraní. Uložení jaderných náloží měla pak provést sovětská strana a na konci roku 1967 je měly převzít pod svou výlučnou kontrolu sovětské speciální jednotky.³ Z toho jednoznačně vyplývá, že již na konci roku 1965 bylo rozhodnuto, že se na československé území přesunou sovětské vojenské útvary. Avšak nebylo přesně určeno, v jakém množství a v jakém časovém horizontu. Československému politickému i vojenskému vedení v čele s prezidentem

3 Viz např. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [online], Federální shromáždění ČSFR, tisk č. 645, 16.4.1991, Interpelace předsedy vlády ČSFR Mariána Čálfy, ministra zahraničních věcí ČSFR a místopředsedy vlády ČSFR Jiřího Dienstbiera, ministra obrany ČSFR Luboše Dobrovského poslanci Pavlem Jéglem, Ladislavem Lisem, Jiřím Soukupem [cit. 2019-03-11]. Dostupné z: http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0645_00.htm.

a prvním tajemníkem Ústředního výboru KSČ Antonínem Novotným bylo jasné, že rozmístěním sovětských jednotek v zemi, byť relativně nepočetných, se Sovětskému svazu otevře možnost ještě důrazněji zasahovat do vnitropolitických záležitostí, a proto se z jasného závazku stále „vykrucovalo“. Vyvolávalo tím (mírně řečeno) nevoli sovětských soudruhů i samotného generálního tajemníka Leonida Iljiče Brežněva, který pak v prosinci 1967 nepodpořil Antonína Novotného a svolil k jeho sesazení takzvanými reformisty a ke jmenování Alexandra Dubčeka do čela Komunistické strany Československa.

Nejvyšší českoslovenští představitelé – stejně jako nyní autor knihy – opomíjeli „velkou“ mezinárodní politiku, jako například jednání o „Smlouvě o nešíření jaderných zbraní“ (*Non-Proliferation Treaty of Nuclear Weapons – NPT*),⁴ probíhající od roku 1965, které vyvrcholilo jejím podpisem 1. července 1968. V této době totiž navrhovali – ať již to byla jen zdržovací taktika, nebo to mysleli vážně – že by jaderné zbraně měly být přímo předány do rukou Československé lidové armády. To bylo ovšem proti smyslu připravované smlouvy. Kdyby Sovětský svaz opravdu poskytl jaderné zbraně Československu (i když je stěží představitelné, že by k tomu vůbec byl někdy svolný), téměř jistě by to mělo za následek ukončení těchto mezinárodních jednání; a pokud by „Smlouva o nešíření jaderných zbraní“ byla už podepsána, přerušil by se její ratifikační proces a Spojené státy by mohly recipročně předat jaderné zbraně svým spojencům v Severoatlantické alianci (pokud je už nevlastnili). Sovětské vedení potřebovalo v Československu vytvořit takové podmínky, aby zde mohlo jaderné zbraně rozmístit, aniž by přitom došlo k porušení chystané smlouvy. Obě supervelmoci nepovažovaly za porušení smlouvy rozmístění vlastních jaderných zbraní na území svých spojenců, pokud přitom zůstávaly pod jejich výlučnou kontrolou. Spojené státy uzavíraly od padesátých let s některými státy NATO smlouvy o sdílení jaderných zbraní v případě vypuknutí konfliktu (s Belgií, Itálií, Spolkovou republikou Německo, Nizozemskem a Tureckem). Zároveň měly mít jaderné velmoci právo na vlastnictví jaderných zbraní ke všem svým nosičům (tedy také u jednotlivých divizí rozmístěných v zahraničí), na československém území ale Sovětský svaz žádné vlastní jednotky do konce srpna 1968 neměl. A českoslovenští představitelé sice později souhlasili s přítomností menších sovětských kontingentů (celkem se mělo jednat asi o osm tisíc vojáků), stále však odmítali rozmístění větších jednotek. Sovětský generální štáb původně navrhoval dvě divize, protože každá divize mohla mít ve své výzbroji jaderné zbraně. Tím by se zdůvodnila výstavba skladů a uložení jaderných zbraní na území Československa. Jelikož „Smlouva o nešíření jaderných zbraní“ nezaváděla přímé kontrolní mechanismy, nebylo možné ani zjistit, pro kolik útvarů se ve skladech nacházejí jaderné zbraně.

Toto jsou samozřejmě jen vybrané příklady, rozbor dané problematiky by byl na celou knihu. Zároveň se nabízí otázka, proč Sověti nezasáhli v Ceaușeskově Rumunsku,

4 Její znění viz např. Internet Archive, Wayback Machine [online], Non-Proliferation Treaty of Nuclear Weapons [cit. 2019-03-11]. Dostupné z: <https://web.archive.org/web/20070807060917/http://www.iaea.org/Publications/Documents/Infcircs/Others/inf-circ140.pdf>.

když si podle vlastních zájmů „upravovalo“ zahraniční politiku, nebo v Kádárově Maďarsku, když uvolňovalo svou vnitřní politiku? Nezavdával jejich odchylný kurz podobné důvody ke znepokojení jako pražské jaro?

V knize *Operace Dunaj* se také vyskytují problémy s terminologií, autor například používá jako synonyma pojmy „skupina armád“ a „armádní skupina“. Již z logiky jazyka je zřejmé, že „skupina armád“ znamená několik armád, a jedná se tedy o uskupení silnější než armádní skupina, která nedosahuje ani velikosti armády. Taktéž slova „osádka“ a „posádka“ ve vojenské terminologii nelze jen tak zaměňovat. Osádky mají například tanky, letadla nebo auta, zatímco posádky mají pevnosti nebo lodě. Chyby se objevují i v názvech vojenské techniky nebo jejím popisu. Su-7 není bitevní letoun (s. 68 a 325), ale stíhací bombardér. Správné označení pro letoun MiG-21UTI (s. 99) je MiG-21U. Někde autor píše o letounu Su-7bm (s. 99), jinde o Su-7BM (s. 325); nejde ale o různé typy, správné je druhé označení. Pro vlastní text nejsou tyto chyby tak podstatné. Nejedná se o knihu, která by se primárně zabývala vojenskou technikou, ale spíše to ukazuje na nepozornost při přebírání informací z různých zdrojů, případně na nedůslednou práci redakce.

Dalším problémovým bodem recenzované knihy je nezvládnutí redakční práce ze strany nakladatelství. Ruská jména – na rozdíl od polských, maďarských a německých – jsou nesprávně počítována, případně špatně přepisována z azbuky do češtiny. Podle platných pravidel se ruská křestní jména počítají pouze u členů panovnických rodů (komunistický Sovětský svaz zcela jistě tento předpoklad pro danou výjimku nesplňuje) a známých osobností, kde se to stalo územ. Neměli bychom se zde proto setkávat se jmény sovětských občanů ve znění Petr (například s. 33, 34, 61), Fedor (s. 46) nebo Semen (s. 117 n.), ale v podobě Pjotr, Fjodor nebo Semjon. Řádné uvádění jmen pomáhá i při rozlišování státní příslušnosti osob. Podobné problémy se také vyskytují při přepisu názvů knih, institucí a podobně z ruštiny. Jako by si autor a redaktor nebyli jisti, zda použít český, nebo anglický přepis, takže z toho vzniká podivný „kočkopes“. Nejčastěji v prepisech chybí písmeno *j* nebo se místo hlásky *ě* objevuje *e* (ruské měkké *е* se tedy přepisuje, jako by to bylo tvrdé *э*).

Nezjistil jsem systém, podle kterého se redaktor rozhodl uvádět vojenské hodnosti někdy zkratkou a jindy celým slovem (slovy); vzniká dojem, že to prostě jen nebylo sjednoceno. Zároveň je zvláštní, že některé hodnosti jsou převedeny do českého ekvivalentu, zatímco jiné zůstávají v původní ruské podobě. Například *mladší lejténant* se mění na podporučíka, ale *seržant* jednoduše zůstává seržantem (s. 88, 164, 255, 266, 293, 357, 405), přestože v českém hodnostním systému takováto hodnost neexistuje a ani tehdy neexistovala. Jejím ekvivalentem je četař. Takovéto terminologické problémy se vyskytují již ve dvoudílné publikaci Daniela Povolného *Vojenské řešení pražského jara*.

Větší pozornost by si také zasloužilo zpracování obrazových příloh. Především způsob přetištění map, se kterými si autor dal jistě velkou práci, není vhodný. Při zvoleném typu knižní vazby se v reprodukcích map přes celou dvoustranu (viz s. 132–135, 350–353) uprostřed ztrácí přibližně 1,5–2 centimetry území. V závislosti na měřítku se jedná o několik desítek kilometrů, které zmizely ve hřbetu knihy. Jistě by to šlo řešit lépe, například rozdělením map a jejich přetištěním v rozměrech sazebního obrazce.

Nevím, zda to byl nápad nakladatelství Academia, nebo autora, ale nepovažuji za vhodné, aby publikace nesla zcela stejný název jako dřívější knihy od Antonína Benčíka, od nichž se liší pouze podtitulem.⁵ Pro čtenáře i kupující je to matoucí (proto jsem také pro svou recenzi zvolil název „Opět operace Dunaj“).

Nepochybně je dobře, že Daniel Povolný publikoval bohaté výsledky svého výzkumu ohledně plánování a příprav vojsk Varšavské smlouvy na invazi do Československa a jejího vlastního provedení a že je tentokrát zpřístupnil i širší veřejnosti ve volně prodejné knize. Na druhou stranu je škoda, že ve svém druhém deklarovaném zámeru – popsat mezinárodní faktory ovlivňující rozhodování nejvyšších sovětských politických a vojenských představitelů před srpnem 1968 – zůstal v půli cesty. Ve své práci totiž nachází důvody pro invazi pouze ve vnitropolitickém dění v Československu a nevěnuje se okolnostem mezinárodním a geopolitickým. V tomto případě by jistě bylo lepší vytknout si užší téma práce a toho se držet.

5 BENČÍK, Antonín: *Operace Dunaj: Vojáci a Pražské jaro 1968. Studie a dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994; TÝŽ: *Operace Dunaj aneb Internacionální vražda Pražského jara*. Praha, Krutina Jiří – Vacek 2013.

Recenze

Velehradská pouť v kontextech doby

Michal Sklenář

DOLEŽALOVÁ, Markéta (ed.): *Velehrad vás volá!* Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2017, 408 stran, ISBN 978-80-87912-83-6.

Ústav pro studium totalitních režimů ve spolupráci s dalšími institucemi připomněl v roce 2015 třicáté výročí pouti, která se konala na Velehradě k jedenáctistému výročí smrti svatého Metoděje v roce 1985. Událost se spojuje nejen s veřejným odmítnutím projevu komunistického ministra kultury Milana Klusáka, ale často se k ní přistupuje jako k dokladu celkové aktivizace římskokatolické církve ve druhé polovině osmdesátých let minulého století. Při této příležitosti byla na Velehradě uspořádána výstava s vernisáží 10. června a ve dnech 11.–12. června 2015 konference se společným názvem „Velehrad vás volá! Vliv helsinské konference na rozvoj aktivit církví ve středoevropském prostoru“. Sborník s texty k výstavě, jež putovala po několika místech v České republice, vyšel již roku 2015.¹ O dva roky později se čtenářům dostal do rukou sborník příspěvků přednesených na zmíněné konferenci

1 *Velehrad vás volá! Sborník příspěvků u příležitosti výstavy k výročí Velehradské pouti v roce 1985.* Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2015. Vzhledem ke společnému názvu a podobné grafické úpravě knižních titulů vydaných tímto ústavem v souvislosti s velehradským výročím poznamenejme, že se jedná o brožovanou publikaci čtvercového formátu o rozsahu 159 stran.

v edici historičky Markéty Doležalové.² Kniha v pevné vazbě a vytištěná na křídovém papíře kromě toho přináší řadu fotografií a faksimile pramenů, orientaci usnadňuje jmenný rejstřík.

Konference a sborník směřovaly vedle připomínky a reflexe velehradské pouť z československého pohledu k určitému rozšíření badatelského pole ve dvou směrech. Organizátoři oslovili kolegy a kolegyně ze Slovenské republiky, Polské republiky, Spolkové republiky Německo a Ruské federace, aby tak rozšířili pohled na proměny vztahů mezi státní moci, římskokatolickou církví a křesťanskými denominacemi na značnou část teritoria bývalé komunistické střední a východní Evropy. Do historické obce přitom patří pouze část těchto autorů a autorek. Druhým zdrojem, k němuž se organizátoři obrátili, se stala Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě z roku 1975 a jejími závěry inspirované „lidskoprávní hnutí zakořeněné myšlenkově nejen v křesťanském ideovém dědictví, ale též v západním politickém realismu a praktikismu“.³

Sborník je rozčleněn do pěti tematických okruhů. První s názvem „Od Helsinek po Velehrad“ se věnuje širšímu kontextu vlivu helsinské konference (Libor Svoboda), diplomacie Svatého stolce (František Xaver Halas) a bezpečnostních složek na aktivity římskokatolické církve a velehradskou pouť (Pavol Jakubčin, Stanislava Vodičková). Libor Svoboda komparuje vliv Helsink v jednotlivých zemích východního bloku. Závěry konference sice poskytly různorodým skupinám možnost vytvořit společnou platformu vycházející z konceptu lidských práv, včetně dodržování práva na náboženskou svobodu, represivní aparát však většinu jejich aktivit dokázal potlačit nebo omezit. Autor statě připomíná, že okruh odpůrců komunistického režimu se významněji rozšířil právě až ve druhé polovině osmdesátých let. Do té doby „charakteristickým rysem národnostních a disidentských hnutí ve většině zemí bývalého sovětského bloku, s čestnou výjimkou Polska, bylo, že se jednalo především o záležitosti intelektuálů, umělců, věřících lidí a lidí žijících alternativním způsobem života, popřípadě bývalých, do nemilosti upadlých režimních politiků a bývalých stranických funkcionářů. Obyčejní lidé jim příliš nerozuměli, nechápali, o co jim vlastně jde, a pod vlivem propagandy je považovali za osoby placené a vydržované Západem, bývalé zhrzené komunisty či za kriminální živly.“⁴

2 V recenzi rozsáhlého polytematického sborníku není možné připomenout všechny jeho příspěvky s řadou různorodých aspektů. Následující text proto představuje strukturu publikace, nabízí detailnější pohled na vybrané statě a připojuje obecnější poznámky ke zvolenému tématu konference a sborníku.

3 DOLEŽALOVÁ, Markéta: KBSE, podzemní církev a úsilí o svobodu vyznání, s. 15–27, zde s. 15.

4 SVOBODA, Libor: Vliv Helsinské konference na rozvoj aktivit církví ve středoevropském prostoru, s. 29–42, zde s. 41. Téma vlivu opozičních skupin na pád komunistických totalitních systémů v Evropě je v současné české historiografii i veřejném prostoru hojně diskutováno a zahrnuje řadu aspektů. Srv. např. VILÍMEK, Tomáš: „Všichni komunisté do ureň!“ Volby v Československu v letech 1971–1989 jako společenský, politický a státněbezpečnostní fenomén. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2016, s. 84–105 (ke zmíněným skupinám s. 85); KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Klid na práci, holé ruce a konec našeho komunismu. In: TÍŽ: Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Nakladatelství Lidové noviny 2016, s. 60–71, zde

Druhá část s názvem „Křesťané v zápa-se za svobodu vyznání“ ukazuje různé formy pronásledování věřících ze strany státní moci ve východním bloku: české země jsou zastoupeny procesy s řeholníky a kněžími v sedmdesátých a osmdesátých letech (Vojtěch Vlček), Slovensko akcemi Státní bezpečnosti a otazníky nad smrtí několika kněží v tradičně katolických západních oblastech (Patrik Dubovský) a trestními postihy za šíření náboženské literatury (Josef Halla), Polsko církevními humanitárními aktivitami v době výjimečného stavu (Sylvia Galij-Skrabińska). Zajímavé příspěvky se týkají bývalého Sovětského svazu. Jelena Glušková odpovídá na otázku, proč se v Rusku neodehrála analogie moravského Velehradu, svědectvím o podzemní církvi v Moskvě a nabízí tři důvody její jinakosti: mnohem silnější a dlouhodobější tlak církevní

politiky státu, konzervativní naladění části věřících (ruští katolíci odmítají Druhý vatikánský koncil dosud) a nechuť politicky se angažovat. Pohled do běloruského prostředí zprostředkoval Arkadiusz Czwołek, který nejen připomněl pronásledování věřících v Běloruské sovětské socialistické republice, ale také detailně popsal aktuální situaci v Bělorusku: „Vláda vede vůči náboženským společnostem různorodou politiku. Privilegovanou pozici má Běloruská pravoslavná církev (běloruský exarchát moskevského patriarchátu), která si zachovává loajalitu vůči autoritářskému režimu. (...) Vláda omezuje činnost náboženských společností, které vnímá jako nositele cizí kultury, zejména pokud se zabývají i politickou činností. (...) I když přicházejí období liberálnější politiky státu vůči náboženským společnostem, jejich situace je stále těžká.“⁵

-
- s. 64–66; PULLMANN, Michal: Úpadek a pád komunistických diktatur v Evropě. In: *Tamtéž*, s. 156–173, zde s. 157–160. Pro shrnutí zásadních bodů diskuse a kritické poznámky k monografii Michala Pullmanna viz SVOBODA, Libor: Přestavba z historického hlediska. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 5: *Perestrojka/přestavba*. Praha, Václav Žák – Casablanca – Ústav pro studium totalitních režimů 2016, s. 60–84, zde s. 62–64. Dále srv. např. HRUBÝ, Karel: Člověk v komunistické diktatuře. In: SUK, Jiří – ANDĚLOVÁ, Kristina (ed.): *Jednoho dne se v našem zelináři cosi vzbouří: Eseje o Moci bezmocných*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2016, s. 61–71; PITHART, Petr: Havlova „samotalita“: Ale proč tak dlouho přežívala? In: *Tamtéž*, s. 165–180; OTÁHAL, Milan: O vztahu československé společnosti k normalizačnímu vedení. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Česká společnost v 70. a 80. letech: Sociální a ekonomické aspekty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2012, s. 247–284, zde s. 257–259, 265, 271 n. a 281.
- 5 CZWOŁEK, Arkadiusz: Situace náboženských obcí v Bělorusku: Konec komunismu, současný stav a vyhlídky, s. 83–111, zde s. 99 n.

Třetí část, pojmenovaná „Snahy o návrat církví do veřejného prostoru“, obsahuje dva příspěvky týkající se řeckokatolické církve na Ukrajině (Tomasz Szyszlak) a v Československu (Peter Borza a Daniel Atanáz Mandzák).⁶ Uniatské struktury na Ukrajině byly vystaveny tvrdé represi a věřící nuceni buď konvertovat k pravoslaví, nebo uchýlit se k tajným aktivitám. Samostatná Ukrajinská řeckokatolická církev vznikla až v roce 1989 a nejnovější vývoj vztahů mezi moskevským a konstantinopolským patriarchátem potvrzuje, že problémy spojené se sférami geopolitického a náboženského vlivu v oblasti přetrvávají. Na území Československa byla sice řeckokatolická církev legalizována již v roce 1968, nadále se ovšem nacházela v nelehké pozici a v období takzvané normalizace státní moc v nastalých sporech preferovala pravoslavné křesťany. Jistě k tomu přispěl postoj pravoslavné církve, jejíž pátý sněm v Praze v roce 1971 deklaroval „podporu novému vedení KSČ a jeho politice budování socialismu“.⁷ Napjaté vztahy mezi pravoslavnými a řeckými katolíky po roce 1989 přetrvávaly, jedním z významných bodů pro devadesátá léta se stalo jednání o jejich majetkovém vyrovnání.

Velmi zajímavá témata nabízejí statě zařazené do oddílu s názvem „Spolupráce s církví v zahraničí“, v níž je akcentováno především německé prostředí. Adolf Hampel v osobní vzpomínce popisuje formy podpory československých katolíků ze Spolkové republiky od druhé poloviny šedesátých let, Mireia Ryšková a Libor Ovečka se věnují teologickému studiu a formaci českých salesiánů v Erfurtu, včetně medailonků vyučujících a absolventů. Eva Vybíralová se zaměřila na tajná svěcení jáhnů a kněží v zahraničí. Vzhledem k civilnímu zaměstnání kandidátů se konsekrace udělovaly typicky o víkend v soukromé kapli biskupa světitele, v některých případech se nedodržoval časový odstup mezi diakonátem a presbyteriátem. Velmi často přicestoval s vybraným člověkem ručitel, jehož biskup osobně znal. Celý proces zůstal v tajnosti a osvědčení obdrželi kněží až po roce 1989.⁸ Jaroslav Šebek uvádí události na Velehradě v roce 1985 do širších souvislostí. V reakci na vatikánskou politiku se totiž českoslovenští představitelé snažili „naplnit blížící se cyrilometodějské výročí vlastním obsahem, který měl stát v protikladu ke křesťanským přípravám oslav“.⁹

Poslední téma „Iniciativy za lidská práva, církev a mladá generace“ nabízí pamětnické pohledy. Petruška Šustrová píše o Chartě 77 a Výboru na obranu nespravedlivě

6 K československému prostředí po roce 1968 viz SZABO, Miloš: Vztahy řeckokatolíků v českých zemích a prešovského ordinariátu od obnovení činnosti řeckokatolické církve po vznik pražského apoštolského exarchátu. In: SLÁDEK, Karel a kol.: *Řeckokatolická církev v českých zemích: Dějiny, identita, dialog*. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2013, s. 91–116. Pro základní informace viz SZABO, Miloš: *Východní křesťanské církve: Stručný přehled sjednocených i nesjednocených církví křesťanského východu*. Praha, Karolinum 2016.

7 BORZA, Peter – MANDZÁK, Daniel Atanáz: Sonda do života Gréckokatolíckej cirkvi v Československu v období normalizácie, s. 222–247, zde s. 229.

8 VYBÍRALOVÁ, Eva: Tajná svěcení Čechů a Slováků v zahraničí v době komunistické totality, s. 278–288, zde s. 280.

9 ŠEBEK, Jaroslav: Duchovní tradice jako nástroj odporu proti komunistickému režimu: Příklad střetu o interpretaci dějinné politiky v kontextu výročí smrti sv. Metoděje v roce 1985 a jeho politické konsekvence, s. 289–313, zde s. 296.

stíhaných z hlediska podílu křesťanů a vztahu dvou vybraných iniciativ ke křesťanství, Rudolf Smahel přibližuje tištění samizdatů. Jan Wiśniewski nabízí pohled na pastorační a fungování pastoračních středisek v akademickém prostředí v Polsku. Jednalo se zde o činnost kontinuální a z hlediska polské tajné policie nepředstavovalo hrozbu množství zapojených studentů, ale „kvalita těchto aktivit“. Členové akademické pastorační skupiny totiž tvořili „budoucí aktiv Klubů katolické inteligence“, přičemž se díky svým postojům „těšili velké důvěře a úctě ve svých pracovních kolektivech nebo bydlištích“.¹⁰ Markéta Doležalová připojuje text o pastorační mládeži v „normalizačním“ Československu, aktivizaci věřících dokládá také zprávami v samizdatových *Informacích o církvi*.

K recenzovanému sborníku připojme tři poznámky obecnějšího charakteru. Iniciátoři konference a autoři sborníku *Velehrad vás volá!* připomenuli zejména širší zakotvení velehradských událostí roku 1985 v církevních, českých i obecných dějinách. Velehradská pouť má – společně s událostmi, které následovaly s určitým časovým odstupem od Druhého vatikánského koncilu – v historickém vědomí římskokatolické církve v České republice stále velmi významnou úlohu. Období komunistické totality vůbec má velký vliv na identitu členů farností i po roce 1989.¹¹ Podstatnou část účastníků pouti na Velehrad tvořili koneckonců mladí lidé do třiceti let věku a tehdejší mládež dnes stále ovlivňuje komunity, ať už z pozic kléru, nebo aktivních laiků.

Přemýšlíme-li o vnitrocírkevním životě v období takzvané normalizace v českých zemích, uvažujeme zároveň o proměnách a předpokladech pro sebevědomou prezentaci na Velehradě v roce 1985, jejímž pokračováním byl mimo jiné program Desetiletí duchovní obnovy národa. Pouť byla typická jakýmsi přelítním aktivizace z oblasti ilegální nebo částečně utajené do veřejného prostoru. Měla řadu podob, které sice církevní historiografie do určité míry zná a pracuje s nimi, zároveň však doposud postrádáme jejich ucelenější zpracování a interpretaci. Jedná se například o realizaci změn Druhého vatikánského koncilu ve farnostech, pastorační děti a mládež, tajnou formaci zájemců o řeholní způsob života, studium teologie anebo působení nových církevních hnutí. Krátké období před okupací vojsky Varšavské smlouvy poskytlo strukturám římskokatolické církve mnoho impulzů – tato aktivizace (a její podoby včetně ochoty laiků k formaci, vzdělávání a závazkům určité spirituality) by se mohla stát vhodnou analytickou kategorií, a to navzdory pramenným obtížím a také perzekuci křesťanů a ateizační kampani v Československé socialistické republice, jež oficiálně deklarovala právo na náboženskou svobodu.

Jedno z nosných témat sborníku tvoří myšlenka prosazování lidských práv v souladu se závěry konference v Helsinkách v roce 1975, které umožnily propojení mezi církevním prostředím a dalšími protirežimně naladěnými skupinami obyvatel ve východním bloku. Jistě je však užitečné připomenout, že pro římskokatolickou

10 WIŚNIEWSKI, Jan: Enklávy svobody: Akademické pastorační skupiny v Polsku v letech 1975–1981, s. 324–342, zde s. 332.

11 Viz SPALOVÁ, Barbora: *Laici a klerici v české katolické církvi: Na cestě ke spiritualitě spolupráce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2017.

církev se v žádném případě nejedná o samozřejmý postoj. Magisteriální dokumenty a výroky papežů dlouhodobě ideu lidských práv odmítaly kvůli jejímu spojení s revolucemi od konce 18. století, liberalismem a antiklerikalismem. Ačkoliv některé prvky církev přijímala pozitivně již od pontifikátu Lva XIII. (1878–1903), explicitní příklon ke konceptu lidských práv nastal až s encyklikou Jana XXIII. *Pacem in terris* z roku 1963 a v dokumentech Druhého vatikánského koncilu. Velký důraz pak položil na komplex lidských práv papež Jan Pavel II. a právě v roce 1975 vydala Papežská rada Iustitia et pax dokument *Církev a lidská práva*.

Recenze

Pragmatické souručenství Vatikánu s fašistickým Římem

Marek Šmíd

KERTZER, David I.: *Papež a Mussolini: Tajemství papeže Pia XI. a vzestup fašismu v Evropě*. Z anglického originálu přeložila Radka Knotková. Brno, Jota 2017, 534 stran včetně obrazových příloh, ISBN 978-80-7565-102-0.

Více než pětisetstránková monografie *Papež a Mussolini* se věnuje tématu, jež nebylo dosud v české a slovenské historiografii systematicky zpracováno – vztahu Svatého stolce a italského fašismu ve dvacátých a třicátých letech minulého století. Jejím autorem je americký historik, profesor antropologie a historie na Brownově univerzitě v Providence (Rhode Island) a člen Americké akademie věd a umění David I. Kertzer (1948), který se dlouhodobě věnuje italským dějinám, zejména jejich politickému, sociálnímu a náboženskému rozměru. Kromě zmíněné knihy¹ je autorem dalších monografií, mezi něž patří například *Únos Edgarda Mortary*,

1 Původní vydání: KERTZER, David I.: *The Pope and Mussolini: The Secret History of Pius XI. and the Rise of Fascism in Europe*. New York – Oxford, Random House Publishing Group – Oxford University Press 2015.

Papežové proti Židům či *Vatikánský zajatec*.² *Papež a Mussolini* je první Kertzerovou knihou přeloženou do češtiny. Třebaže se věnuje především diplomatickým stykům mezi oběma osobnostmi, sleduje jejich proměny na pozadí politických a náboženských událostí v kontextu meziválečného světa. V roce 2015 byla kniha oceněna prestižní Pulitzerovou cenou za literaturu v žánru biografie a autobiografie.

Monografie *Papež a Mussolini* vznikla na základě Kertzerova studia italských a vatikánských archivů, zejména Ústředního státního archivu (*Archivio Centrale dello Stato*), Historického archivu Ministerstva zahraničních věcí (*Archivio Storico, Ministero degli Affari Esteri*), Vatikánského tajného archivu (*Archivio Segreto Vaticano*) a fondů Státního sekretariátu, odboru pro vztahy se státem, vatikánského Historického archivu (*Archivio Storico, Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati*). Primární pramen předkládané práce představují materiály vatikánských archivů k pontifikátu papeže Pia XI., které se rozhodl odborné veřejnosti zpřístupnit v celé jejich šíři papež Benedikt XVI. v roce 2006. Autor vycházel také z četných edic dokumentů zahraniční politiky, zejména britské, francouzské, italské a německé, a z diplomatické korespondence. Cenným obohacením práce je bezpochyby pohled dobového tisku, v čele s vatikánským listem *L'Osservatore Romano* a italskými fašistickými periodiky (*Il Lavoro fascista, Il Popolo d'Italia, L'Avvenire* a další).

Knihy je chronologicky rozdělena do tří částí, které společně tvoří dvacet devět podkapitol. Rozsáhlá práce obsahuje poznámkový aparát, seznam použitých zkratek, soupis pramenů a literatury, poutavou fotografickou přílohu a podrobný rejstřík. Kertzerova monografie přináší množství zajímavých podnětů a úvah, které podtrhuje vnitřní dynamika textu i autorův čtivý, novinářský styl. Ten se vyznačuje častým užíváním přímé řeči, která je z velké části autorovou stylizací úředních dokumentů. Zaujme rovněž množství detailů k jednotlivým aktérům příběhu, třeba o intimním životě Benita Mussoliniho, nebo náhled do každodenního chodu římské kurie, třebaže pro vlastní zachycení diplomatických styků to není podstatné. Právě onu pozornost, kterou autor mnohdy věnuje nepodstatným drobnostem, ovšem čtenář někdy postrádá při analýze určitých aspektů vývoje diplomatických styků, které se tak občas jeví torzovitě či schematicky a jejichž obraz pak nevyznívá přesvědčivě.

Kertzerova kniha přináší do jisté míry paralelní životopisy papeže Pia XI. (1857–1939) a diktátora Benita Mussoliniho (1883–1945), které se na mnoha místech prolínají. Navzdory mnoha odlišnostem spatřuje autor v obou historických postavách především podobně strojené autoritativní osobnosti, jež ve svém odporu k demokracii a nepřátelství ke komunismu k sobě dokázaly najít cestu a pro své zájmy z oboustranně výhodného spojení vytěžily maximum. Kertzer nezastírá, že se v meziválečném období papežství nacházelo v poměrně složitém

2 TÝŽ: *The Kidnapping of Edgardo Mortara*. New York, Knopf 1997; TÝŽ: *The Popes Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*. New York, Knopf 2001; TÝŽ: *Prisoner of the Vatican: The Pope's Plot to Capture Italy from the New Italy State*. Boston, Houghton & Mifflin 2004.

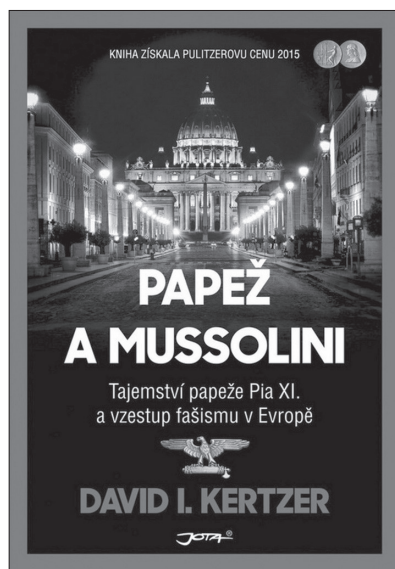
mezinárodním postavení, z něž se snažilo najít pragmatické východisko, dodává však, že za tuto situaci bylo z velké části samo zodpovědné. Ve své práci kromě obou hlavních protagonistů představuje další významné osobnosti, mezníky i třecí plochy vzájemných diplomatických styků Vatikánu a Itálie v době pontifikátu Pia XI. (1922–1939). Stranou jeho pozornosti ale nezůstalo ani sbližování Itálie s nacistickým Německem, rasové otázky, širší reflexe italské zahraniční politiky či postoje papeže vpředvečer druhé světové války.

V první části „Papež a diktátor“ sleduje autor nástup nového papeže Pia XI., paralelní etablování Mussoliniho režimu i otevření takzvané římské otázky, které vedlo na konci dvacátých let k podepsání Lateránských dohod, jež svým obsahem určily budoucí směřování vztahů katolické církve s italskou fašistickou vládou. Po jejich vyhlášení a ratifikaci se církev znovu začala otevírat vnějšímu světu a papež konečně opustil své pomyslné „vězení“.

Ve druhé části „Nepřátelé v posteli“, jež spadá do první poloviny třicátých let, reflektuje autor krátké vyhrocení a opětovné uhlazení vzájemných vztahů. K otevřenému střetu došlo v červnu 1931, kdy papež vydal protifašistickou encykliku *Nemáme zapotřebí* a odsoudil charakter fašistické ideologie. Hlavní příčiny trvajících sporů mezi Vatikánem a Itálií nicméně spočívaly především v činnosti Katolické akce, která měla ambici rechristianizovat italskou společnost a byla od přelomu dvacátých a třicátých let na vzestupu, ve vydávání katolického tisku a v existenci relativně autonomních katolických mládežnických organizací na Apeninském poloostrově, které odporovaly fašistickým představám o totalitarizaci země. Roztržka mezi Vatikánem a Římem byla ukončena již v září 1931, kdy se obě strany dohodly na kompromisu. Vnější manifestací vzájemné spolupráce se stala dvouhodinová osobní schůzka Mussoliniho a Pia XI. v únoru následujícího roku.

Třetí kapitola „Mussolini, Hitler a Židé“ odkrývá sílící napětí ve druhé polovině třicátých let, které nakonec ukončilo relativně dobré spolužití fašismu a katolicismu na Apeninském poloostrově. Sbližování Itálie s nacistickým Německem, které se otevřeně projevilo po habešské válce, přimělo Mussoliniho k vyhlášení rasových zákonů a poté ke vstupu do světové války v červnu 1940. Tyto události a stále zřetelnější světonázorová odlišnost Vatikán od Říma definitivně odcizily a jejich diplomatické styky se omezily na nezbytné zdvořilostní minimum.

Na mnoha místech knihy Kertzer dokazuje, že rovněž u papeže Pia XI. se projevily antijudaistické stereotypy. Ty tradičně ovlivňovaly konzervativní vatikánské prostředí, které se domnívalo, že Židé – společně se zednáři a protestanty – jsou

zapletení do celosvětového spiknutí proti katolické církvi. Pasáže o vztahu Vatikánu k Židům zabírají přibližně čtvrtinu práce a tvoří jedno z jejích těžišť. Ačkoliv papež Pius XI. připravoval od roku 1938 v reakci na sílící rasismus v italském fašismu zhruba stostránkovou encykliku s názvem *O jednotě lidské rasy*, kterou hodlal zveřejnit při desátém výročí podepsání Lateránských dohod, současně nechtěl zhoršit diplomatické styky s fašistickou Itálií (a oslabit pozici Mussoliniho vpředvečer blížícího se válečného konfliktu) ani dále zkomplikovat situaci katolických kněží, kteří byli za kritiku antisemitismu často vystaveni státním represím. Jestliže však Pius XI. tento bojový pamflet připravoval, jeho nástupce Pius XII., který na svatopetrský stolec usedl v březnu 1939, v duchu své smířlivé politiky jeho existenci před veřejností nikdy nepřiznal. Naopak zaslal Adolfu Hitlerovi po svém nástupu vřelý list a obsazení českých zemí německou armádou v březnu 1939 přešel bez komentáře.

Kertzerova kniha je obžalobou papeže Pia XI., že významně podpořil vzestup italského fašismu i etablování moci Benita Mussoliniho. Autor se domnívá, že papežova ústupnost rezonovala zvláště v konfliktních situacích s fašistickým režimem, jako byl boj o Katolickou akci v letech 1930 a 1931, habešská válka v letech 1935 a 1936 nebo řešení rasové otázky v Itálii v roce 1938. Svatý stolec podle něj zpravidla vždy ustoupil, pokud italský stát uznal svobody Katolické akce a církev garantoval práva nad výchovou a rodinou. Tím však fašistické vládě umožnil překonat vleklé krize i uchovat si kredit v očích italské veřejnosti. Domnívám se ale, že tato interpretace se dá obhájit pouze částečně. V období před druhou světovou válkou se oba autoritativní režimy (tato charakteristika platí i pro papežství) s určitou dávkou pragmatismu i oportunismu tolerovaly, aby neoslabovaly své pozice. Pius XI. se vůči fašismu vymezoval postupně, jak se odhalovala skutečná tvář Mussoliniho režimu i s jeho antiklerikalismem a jak se kalila jeho zdánlivá, pragmatická vstřícnost vůči katolické církvi. Je třeba rovněž zdůraznit, že k otevřenému pronásledování katolické církve se fašistický režim – na rozdíl od nacismu či komunismu – nikdy neuchýlil. Pro Pia XI. i jeho nástupce Pia XII. zcela jistě znamenal italský fašismus vedle obou těchto ideologií, které katolickou církev bytostně ohrožovaly, *menší zlo*.

Mussolini a jeho režim v očích vatikánských církevních hodnostářů v čele s Piem XI. zosobňovali jistotu konzervatismu a autority, symbolizovali řád a hierarchii, podporovali stabilitu moci a respektovali iracionalitu duchovní sféry s manifestovanou katolickou vírou, která podle nich vyhovovala italskému národnímu cítění a zájmům. Papežovy sympatie pro konzervativní a autoritativní režimy navíc odpovídaly jeho antipatii k demokracii, v níž spatřoval nepřijatelné oslabení autority. Po vypuknutí druhé světové války a vstupu Itálie do ní se takovéto představy a očekávání spojené s fašismem ukázaly jako iluzorní, válečný konflikt skrývané neshody mezi Vatikánem a Římem obnažil a uvedl je do pohybu. Zatímco před válkou se mohly oba autoritativní principy tolerovat, nyní se prosadily odstředivé tendence: fašistická Itálie se v područí nacistického Německa stávala totalitním systémem a papežství vlivem sbližování se Spojenými státy americkými začalo být otevřené k demokracii. V takzvaném vánočním projevu z roku 1944 papež

ústý Pia XII. poprvé v dějinách uznal tvář v tvář ideologiím nacismu a komunismu mravní hodnotu demokracie. Vatikán ji přestal vnímat jako jeden z mnoha způsobů vlády, který vedle svých kladů trpí závažnými nedostatky, a začal na ni pohlížet jako na systém hodnot, který je v souladu s principy přirozeného zákona a ve shodě s duchem evangelia na cestě k otevřené společnosti. Kniha Davida I. Kertzera plasticky přibližuje složitou cestu, která tomuto přerodu předcházela, a proto ji lze doporučit všem, které zajímá dramatický konflikt mezi demokracií a autoritářstvím v dějinách dvacátého století.

Recenze

Ku-klux-klan a jeho čtvrtá reinkarnace

Karel Černý

SURMIAK-DOMAŇSKA, Katarzyna: *Ku-klux-klan: Tady bydlí láska*. Z polského originálu přeložila Jarmila Horáková. Žilina, Absynt 2017, 294 strany, ISBN 978-80-89876-49-5.

Vznikl poté, co Jih prohrál válku se Severem a v důsledku toho bylo ve Spojených státech zrušeno otroctví (1865). Od té doby vždy tak trochu tajemné a obávané hnutí prošlo několika cykly znovuzrození, vzestupů a opětovných pádů. Avšak nejistoty, traumata a strachy bílých Američanů spojené s počátkem jednadvacátého století dnes dávají vzniknout jeho čtvrté a sebevědomé reinkarnaci. Příběh Ku-klux-klanu (KKK) v podání polské reportérky Katarzyny Surmiak-Domaňské a jejího populárně-naučného díla s podtitulem *Tady bydlí láska*¹ je příběhem o nesmrtelnosti jedné legendy, v jejímž centru je myšlenka o vyvolenosti a jisté nadřazenosti bílého křesťanského amerického národa.

Tato myšlenka se podle autorky stává pro mnohé Američany zas a znovu atraktivní v dobách rychlých společenských změn, kdy se cítí ohrožení a znejistějí. Mohou tak sice odumřít jednotlivé organizace a zdiskreditovat se jednotliví vůdci KKK, pointa je však v tom, že ideologie Klanu se zdá nesmrtelná a neporazitelná. Často jen nerušeně hibernuje, aby se v pravý čas opět probudila, zmutovala do aktualizované

1 Původní vydání: SURMIAK-DOMAŇSKA, Katarzyna: *Ku Klux Klan: Tu mieszka miłość*. Czarne, Wołowiec 2015.

verze a začala se šířit jako prérijní oheň. Zároveň je ale kniha polské autorky fascinujícím příběhem o tom, jak bílou i černou Ameriku zas a znovu dohání její vlastní historie: otrokářství, lynčů, rasové segregace a masového vězeňství. A konečně je také stále aktuálním příběhem o „obchodnících se strachem“, kteří si na nejistotách svých bližních vždy dokázali vybudovat úspěšné kariéry. Přestože se tedy nejedná o akademický titul z pera historikova, jenž by se opíral o rigorózní metodologii, zájemcům o soudobé světové dějiny bude jistě k užitku.

Katarzyna Surmiak-Domańska dává v knize hlas jak kritikům hnutí, tak především jeho členům a vůdcům, v čemž je cenná především. Z knižní produkce na téma mezirasových vztahů ve Spojených státech díky tomuto přístupu autorka vybočuje ještě tím, že ukazuje, o čem většina jiných autorů mlčí: nepřátelství a rasismus jsou oboustranné, směřují tedy i od černochů proti bělochům. Primárně se však polská novinářka nesnaží soudit, ale pochopit. Výsledkem je tak vůči KKK sice kritická, ale zároveň empaticky laděná reportáž, organicky propojená s obsáhlými historickými exkurzy, které tvoří více než polovinu knihy a jsou neméně čtivé. Autorka totiž zároveň dnešní tvář KKK, tak jak ji zažila na sjezdu jedné z jeho mnoha organizací v arkansaském městečku Harrison, důsledně zasazuje do historického kontextu. Při hledání historických souvislostí a také kontinuity i diskontinuity v podobách jednotlivých reinkarnací KKK proto neustále přechází mezi časovými rovinami a srovnává současnou podobu hnutí s předchozími. Nevede to však ke zmatení čtenáře, nýbrž k prohlubování jeho vnímavosti vůči tématu. Co je tedy na současných i minulých vzestupech KKK obecné a trvale platné, a co naopak specifické a zvláštní?

Ku-klux-klan podle autorky vznikl na americkém Jihu z šoku a ponížení bílých obyvatel z prohrané občanské války, a zejména ze zrušení otroctví v roce 1865. Vše bylo najednou vzhůru nohama, staré pravdy přestaly ze dne na den platit, běloši i černoši se cítili dezorientovaní. Klan založila skupina šesti relativně blahobytných demobilizovaných důstojníků Konfederace, kterým byl stejně jako mnohým dalším plantážníkům a vůdcům vzpoury zkonfiskován majetek, ztratili společenské postavení a nějaký čas nemohli najít práci. Své městečko Pulaski v Tennessee najednou jako by nepoznávali také proto, že se kvůli poválečnému chaosu a nepříteliš povedené abolici zvýšila kriminalita a z otroctví propuštění černoši se vůči svým bývalým pápům mnohdy na veřejnosti či na úřadech, kam byli díky Rekonstrukci dosazováni, chovali povýšeně. A co bylo z jejich pohledu vůbec nejhorší, množily se mezirasové sexuální vztahy mezi černými muži a bílými ženami (sexuální styky mezi bílými

muži a černými ženami byly z hlediska jižanské morálky akceptovatelné a v éře otrokářství běžné). První Klan se nicméně dožil nejkratšího věku a zanikl spolu s koncem ze Severu diktované Rekonstrukce (1877), kterou se snažil sabotovat.

Mýtus dobrých zbojníků bojujících za spravedlnost a za utlačované, jakýchsi jižanských Robinů Hoodů či blanických rytířů, však již byl na světě. Zároveň podle autorčina líčení dodnes platí, že Klan do jisté míry zůstává *regionální záležitostí*. Sice by rád oslovil i bílou Ameriku na Severu, zároveň ji však pokládá za morálně a rasově zdegenerovanou a vymezuje se proti ní. V kontrastu s domnělým úpadkem Američanů na východním i západním pobřeží se v takzvaném Biblickém pásu formuje avantgarda v podobě zárodků nového a obrozeného amerického národa. Tyto údajně soudržné a solidaritou prodchnuté komunity mají být „základem národního a rasového obrození“ a mají sloužit jako „katalyzátor nového vědomí“ (s. 42). Také dnešních zhruba čtyřicet vzájemně nezávislých organizací s více než dvěma stovkami poboček a asi osmi tisíci členy se tedy koncentruje ve dvaceti převážně jižanských státech USA. Ku-klux-klan tak vyjadřuje pocit odlišnosti, ba dokonce *výjimečnosti* a vyvolenosti amerického Jihu. Ztělesňuje nostalgii po dávno zašlých dobách prosperity a úcty, jíž se tehdy těšili bílí protestanté, postavené na otrokářství a bavlníkových plantážích. Nabízí pocit důstojnosti lidem žijícím v těch nejchudších, polozapomenutých a podceňovaných státech Unie (Arkansas, Mississippi), které jsou zbytku Ameriky s nadsázkou dobré jen k tomu, že se nad nimi přelétává mezi východním a západním pobřežím.

Avšak především Klan nabízí specifické čtení současnosti prizmatem dodnes traumatizujícího historického konfliktu Severu a Jihu: Sever Jihu nejprve ponižujícím a krvavým způsobem vnutil zákaz otroctví, během hnutí za občanská práva používání stejných toalet s černochy a dnes vedle výuky žáků ve stejných třídách propaguje i smíšené sňatky a míchání ras. Klan je tedy pokračováním jižanské rebelie proti Severu, respektive proti federální vládě a všemu cizímu a vnucovanému zvnějšku. Nakonec ale v eschatologii nabízené KKK bude triumfovat Jih, bez naděje a příslibu lepších zítřků by jeho temná ideologie mnoho příznivců nezískala a jeho případné členy by spíše paralyzovala. Až bude bílé Americe nejhůře, bude pouze Jih připraven na rasovou válku: „Blížíme se ke konci civilizace. Bílá Amerika umírá. Prezidentské volby z 6. listopadu 2012 rozptýlily pochybnosti ohledně toho, že republika založená našimi předky skončila. Amerika umírá na anémii. Nebílá krev zaplavila naši oběhovou soustavu, narušila její rovnováhu a způsobila, že není schopná vyrábět dostatek bílých krvinek potřebných pro překonání nemoci.“ (s. 42)

Druhou konstantou je v líčení Katarzyny Surmiak-Domaňské skutečnost, že Klan posiluje vždy, když se lidem *hroutí zavedené jistoty* spjaté s jejich dosavadním ekonomickým postavením, mocí nebo společenskou prestiží. Dosud privilegovaní se cítí ohroženi marginalizací, zachvátí je statusová panika a přestanou rozumět světu, ve kterém žijí. Zrušení otrokářství představovalo právě takovouto *prudkou a zásadní změnu*. Jižanský světonázor chápal otrokářství jako spravedlivé a ospravedlnitelné z důvodů náboženských, rasových i socioekonomických.

Třetí konstantou a jistotou Klanu, projevující se již v jeho první verzi, je podle Katarzyny Surmiak-Domaňské *válka*. Samotný zrod a poté každý další vzestup KKK

následoval po některé z významných válek vedených Spojenými státy, přičemž jádro Klanu vždy tvořili vracející se veteráni: z války občanské, první a druhé světové, z Vietnamu, z Perského zálivu (1990–1991) a nejnověji z války s terorismem (Afghánistán, Irák). Veteráni mívají ke Klanu ideově blízko, Klan je však také sám aktivně oslovuje, podle autorky se tak jedná o oboustrannou přitažlivost.

Právě válka pomohla k nástupu druhého Klanu tím, že se s nabídkou „stoprocentního amerikanismu“ svezl na vlně *vlastenectví* vyvolané vstupem Spojených států do světového konfliktu v roce 1917. Ještě silnějším důvodem pro popularitu patrně vůbec nejsilnější reinkarnace KKK (na vrcholu v roce 1925 měl šest milionů členů) ale byl *strach z imigrace* v kombinaci s rychlou sociální změnou plynoucí z *industrializace* amerického Jihu. Strach z černochů tak byl vytlačen strachem z katolíků, a především z Židů. Šířící se *antisemitismus* byl reakcí na rychlou židovskou imigraci, v krátkém rozmezí let 1890 až 1914 jich do Ameriky připlulo na jeden a půl milionu. Židé přitom ve Spojených státech zažívali rychlý sociální vzestup, avšak svůj úspěch na rozdíl od zavedených protestantských podnikatelů stavěli ochotněji na odív. Ještě větší pobouření pak vzbuzoval fakt, že ve svých nových továrnách Židé namísto mužů s oblibou využívali co nejvíce stroje a také ženy a děti, které se daly snáze kontrolovat a také byly ochotnější pracovat za minimální mzdy. Protižidovský resentment se tak v líčení autorky zrodil z krize bílých křesťanských mužů z nižších vrstev, kteří přicházeli o práci, příjem i hrdost. Rozpadaly se jim rodiny a začali se topit v alkoholu a kriminálním násilí. A jako viník toho všeho byl označen přivandrovalec zavádějící nikým nechtěné novoty v podobě Žida.

Seznam nepřátel druhého Klanu se však dále rozšiřoval. Aby bylo možno oslovit další cílové skupiny, zejména ty blahobytné a se svým dosavadním životem spokojené, bylo zapotřebí rozšířit paletu skutečných či domnělých hrozeb pro středostavovské americké rodiny, a především jejich ženské příslušnice. Čím více nepřátel, tím více nových členů KKK. V éře prohibice se proto veřejnými nepřáteli stali pijáci i výrobci a dealeři alkoholu (často z řad čerstvých přistěhovalců z Evropy), dále také prostitutky, neplatiči alimentů, stávkující dělníci, ztěžující život obyvatelstvu, záletní manželé, absentéři nedocházející na mše či místní zkorumpovaní politici. Při svých náborových kampaních často Klan nejprve obešel obyvatele dané obce či čtvrtě, zjistil, co je trápí a komu to dávají za vinu. A poté zjednal „nápravu“, když se po svém vypořádal se skutečným či jen domnělým viníkem, čímž si zajistil popularitu. Vedle toho používal i další osvědčenou metodu – nejprve si díky příslibu lukrativní pozice v rámci Klanu naklonil místního pastora, ten se pak ve svém kázání za KKK přimluvil a po mši se již před kostelem hlásili noví členové, často najednou celá kongregace.

Druhý KKK tak dal Klanu do vínku vedle strachu z přistěhovalců především moderní *marketing*. Jeho vůdci v čele se zakladatelem Williamem Simmonsem, původně neúspěšným kazatelem a poté podobně neúspěšným obchodním cestujícím, Klan pojali nikoliv jako romantický spolek amatérských rebelů toužících se bavit a přitom prosadit svou vizi společnosti. Namísto toho jej uchopili jako *produkt*, na kterém lze zbohatnout (prodej legitimací, časopisu, oblečení, rekreace), bude-li vše zorganizováno na bázi profesionální *korporace*. Klan proto provozoval vlastní

marketingové oddělení, platil si reklamu v médiích a své vůbec první členy v Atlantě odchytával, když vycházeli z kin po zhlédnutí do té doby neúspěšnějšího hollywoodského filmu *Zrození národa* (1915), pro nějž jako předloha posloužila kniha *The Clansman* od Thomase Dixona.

Prizmatem korporátního světa přitom vidí polská autorka i Klan současný. Nové buňky KKK se rodí, jiné mezitím bankrotují, další se dělí, jiné mezitím fúzí. Některé jsou otevřeně extremistické, jiné se snaží působit umírněně, proniknout do mainstreamu a stát se přijatelnými pro širší publikum. Jednotliví „zákazníci“ mezitím mezi buňkami KKK volně přecházejí a vybírají si z nabídky tu verzi Klanu, která momentálně nejlépe vyhovuje jejich chutím a preferencím.

V centru pozornosti třetího Klanu, který byl založen roku 1946 v Atlantě, byla podle Katarzyny Surmiak-Domańskiej opět *rasová otázka*. Jestliže první KKK vznikl v reakci na ponížení Jihu po prohrané občanské válce, třetí Klan se napájel z nespokojenosti Jižanů z ekonomické, občanské a politické *emancipace Afroameričanů*. Ta započala Novým údělem (1933), akcelerovala asertivitou mnoha černošských veteránů, kteří si vydobyli ostruhy ve druhé světové válce (jeden Afroameričan dokonce povýšil do hodnosti generála, mimořádně oceňovaná byla také černošská 322. stíhací perut), a byla završena *hnutím za občanská práva*, které se stavělo proti diskriminaci Afroameričanů na Severu, a především proti jejich segregaci na Jihu.

Hnutí za občanská práva tak v očích KKK zosobňovalo padoucha, který byl v kontextu studené války líčen jako nastrčená loutka širšího protiamerického komunistického spiknutí. Oproti tomu se Klan v tomto černo-bílém střetu dobra a zla stylizoval jako kladný hrdina. Jako obránce Ameriky, v jehož ideologii se zcela typicky vlastenectví prolínalo s křesťanskou vírou. Hnutí za občanská práva a KKK tedy podle Katarzyny Surmiak-Domańskiej představovaly *protipóly*, které na sebe reagovaly, aby se tak vzájemně posilovaly. Aktivita hnutí za občanská práva stimulovala reakce a odhodlanost Klanu, který na svém vrcholu koncem šedesátých let měl asi pětadesát tisíc členů. Pokles aktivit hnutí však také přispěl k jeho úpadku a konci.

Hnutí za občanská práva nejprve konfrontovalo zastánce starých pořádků tím, že zaútočilo na jižanské segregační zákony (takzvané *Jim Crow Laws*, přijímané po roce 1877) dnes již legendárním a dlouhých 381 dní trvajícím bojkotem segregované autobusové dopravy v Alabamě, který svým odvážným vzdorem započala černošská studentka Rosa Parková v roce 1955. Ekonomické ztráty z bojkotu byly nakonec tak velké, že dopravní společnosti přiměly ke změně předpisů. Dalším milníkem hnutí za občanská práva se staly takzvané *sit-ins*. Ty se poprvé uplatnily v roce 1960 ve městě Greensboro v Severní Karolíně, kde skupina černochoů v jedné z místních restaurací zabírala den co den místa v části vyhrazené pro bělochy, zatímco je personál odmítal obsloužit. Hnutí za občanská práva pak vyvrcholilo známým pochodem na Washington v roce 1963 a prezidentovým podpisem zákona, který rušil segregaci a garantoval rovná občanská práva všem Američanům bez rozdílu rasy (*Civil Rights Act* z roku 1964).

Třetí Klan na rostoucí sebevědomí a požadavky Afroameričanů (a jejich bílých sympatizantů) poprvé zareagoval bombovým útokem proti černošskému aktivistovi

z Národního sdružení pro povznesení barevného obyvatelstva (*National Association for the Advancement of Coloured People* – NAACP) v roce 1951. Do kolektivní paměti vyděšené Ameriky se pak zapsal zejména bombovým útokem proti černošskému kostelu v Birminghamu v roce 1963, který zosnoval člen Klanu Robert Chambliss. Pachatel byl nakonec zcela typicky odsouzen pouze k pokutě. O rok později pak byl za nejasných okolností příslušníky KKK zavražděn aktivista z Kongresu rasové rovnosti (*Congress of Racial Equality*) Michael Schwerner se svými dvěma kolegy krátce poté, co byl propuštěn z policejní cely, kam se předešlého dne dostal kvůli překročení rychlosti, ačkoliv v momentě zatčení jeho vůz stál na krajnici s pích-lým kolem. Do násilného repertoáru KKK se tehdy také dostalo náhodné i cílené střelení Afroameričanů na silnicích (lokálních černošských celebrit z řad válečných veteránů či aktivistů NAACP a dalších organizací) a zároveň doznívalo uplatňování mnohem „tradičnějšího“ lynče.

Marketing šel tedy v případě třetího Klanu naprosto stranou na úkor stále zuřivějšího násilí, které se však v Americe již setkávalo s rázným odmítáním. Třetí Klan byl tedy v pojetí Katarzyny Surmiak-Domaňské daleko odcizenější od majoritní společnosti, a především místních úřadů než jeho předchozí reinkarnace. A v podobně obskurní pozici našla autorka také současný, čtvrtý Klan. Počty jeho členů od počátku jednadvacátého století sice vzrostly na dvojnásobek, stále se ale podle odhadů jedná pouze o nějakých pět až osm tisíc Američanů. Za touto novou vlnou zájmu o Klan se zřejmě skrývá řada skutečností. Lze uvažovat o reakci na narůstající imigraci z neevropských světových regionů, která se v souvislosti se změnou imigračních zákonů prosazuje od šedesátých let minulého století. Klanu zřejmě také pomohl šok z teroristických útoků 11. září 2001 a pocit ohrožení dále posílily nepříliš úspěšné vojenské intervence v Iráku a Afghánistánu. K tomu se přidalo znejistění mnohých Američanů z ekonomické krize v roce 2008, pocit opuštěnosti elitami u obyvatel periferního a hospodářsky stagnujícího Biblického pásu a také dosud bezprecedentní zvolení (a znovuzvolení) prvního afroamerického prezidenta.

Nicméně je to opět *rasová otázka*, která ke Klanu táhne nové členy. Bílí Američané mohou mít pocit, že se pomalu a jistě stávají menšinou „ve vlastní“ zemi. Jestliže roku 1970 představovali osmdesát sedm procent všeho obyvatelstva, dnes je to kolem dvaasedmdesáti procent (s. 42). Americký Jih navíc prochází demografickou proměnou kvůli změně migračních toků uvnitř samotných Spojených států. Zatímco po zrušení otrokářství bývalí otroci a poté i jejich potomci houfně odcházeli hledat štěstí na Sever, se začátkem jednadvacátého století se Afroameričané ze Severu začali opět „vracet“ na Jih. Nadpoloviční většina Afroameričanů (šedesát procent) tak opět žije na Jihu (s. 28). Příslušníci KKK hovoří o tom, že běloši nejprve před černochoy utekli z center měst na předměstí. S odstupem času se však černoši začali za bělochoy stěhovat i tam. Běloši proto začali kvůli černochoům odcházet na venkov. Ale černoši se začali stěhovat také tam. Diskurz Klanu pak tvrdí, že běloši v dnešní Americe neustále hledají útočiště, kde by se mohli cítit bezpečně mezi svými, jak se v tomto duchu zcela typicky chlubí reklama Klanu na život v arkansaském městě Harrison: „Harrison – město vyvolené Pánem Bohem. Harrison – splněný

sen poutníků z Mayflower. Harrison – téměř 100 % bílých obyvatel. A kéž to tak zůstane.“ (s. 40)

Autorka zároveň ukazuje, jak se historické závaží v podobě otrokářství, segregace, lynčování a systému masového pronajímání vězňů bohatým podnikatelům (jednalo se o novou verzi otrokářství na Jihu praktikovanou do roku 1928) zas a znovu jako bumerang vrací a zasahuje do mezirasových vztahů v jednadvacátém století. Příznivci KKK si totiž stěžují, že černoši dnes naprosto absurdně *zneužívají historii otrokářství* k obviňování bělochů. Jak se nechal slyšet na sjezdu Klanu v Harrisonu v roce 2014 bílý živnostník příležitostně zaměstnávající Afroameričany: „Pokaždé, když bílý chce napomenout černého, tak ten na něj hned s otroctvím. Člověk se nemůže ozvat. Copak já, sakra, vypadám jako někdo, kdo měl otroky?“ (s. 49) Toto zneužívání historie a používání dvojího rasového metru se pak promítá i do kauz na celonárodní úrovni, jako jsou mediálně sledované soudní spory.

Autorka tak vlastně odhaluje rasově zabarvenou *krizi důvěry*, kterou trpí Amerika. Černoši nedůvěřují bělošské většině. Nedůvěřují ani bělošským autoritám v čele s policií. Ta by jim měla zajistit bezpečí, přitom se ale z jejich pohledu stává hrozbou. A nedůvěřují nakonec ani státním institucím, jako jsou soudy, jež nikdy nebyly schopny nestranného vymáhání spravedlnosti. Avšak příslušníci KKK trpí podobnou krizí důvěry. Nedůvěřují nejen stále asertivnější černošské menšině, ale také většinové Americe, která je podle nich příliš liberální a změkčilá, a především orgánům federální vlády. A problém je, že ve změnami zmítaném světě (ve skutečnosti křehcí) sympatizanti Klanu příliš nedůvěřují ani svým vlastním silám. Proto se sdružují s podobně smýšlejícími a podobně vystrašenými, aby si vzájemně dodali odvahu a sebevědomí.

Katarzyna Surmiak-Domańska podala přesvědčivou a plastickou zprávu o historii a současnosti Ku-klux-klanu, jakkoliv její knihu lze za mnohé kritizovat. Akademik by patrně téma knihy explicitně rámoval do širšího proudu pravicového terorismu, pro nějž je charakteristická reaktivnost, snaha zastavit společenskou změnu, zabrzdit z hlediska sympatizantů příliš „pokrokové“ reformy. Takto přímo charakterizují Klan například američtí historici terorismu James a Brenda Lutzovi ve své mnohokrát reeditované knize *Globální terorismus*.² Připomínají, že KKK vždy tíhl k terorismu, jakkoliv polská reportérka patrně ve snaze o nehodnotící a empatický přístup slovo „terorismus“ vůbec nepoužívá. Nicméně popularita prvního, a zejména druhého Klanu na americkém Jihu podle amerických historiků Lutzových vyvěrala především z toho, že zajišťoval sociální kontrolu, když pomáhal udržovat Afroameričany „v patřičných mezích“. Pokud v dané lokalitě fungovala klanová sekce, atmosféra v černošské komunitě bývala stísněná a submisivní. Hlavní metodou Klanu byl totiž terorismus. Klan sice dával přednost „trestání“ konkrétních Afroameričanů podezřelých z kriminálního či – z hlediska jižanské morálky – nevhodného chování. Pravidelně se však uchyloval také k tomu, že lynčoval a vraždil náhodně vybrané černochoy s cílem vyslat do afroamerických komunit jasný vzkaz, že takové chování nebude akceptováno.

2 LUTZ, James M. – LUTZ, Brenda J.: *Global Terrorism*. London, Routledge 2019 (4. vydání).

Kritizovat lze také to, že kniha klade daleko větší důraz na vysvětlování příčin vzniku a vzestupu jednotlivých reinkarnací Ku-klux-klanu než na vysvětlení pádů, jež za každým vzestupem nakonec následovaly. S tím souvisí výtka, že autorka sice dokáže vyložit, za jakých podmínek a z jakých pohnutek se ke Klanu lidé přidávají, ale nedokáže říci, proč se naopak většina Američanů, kteří čelí podobným problémům, ke Klanu nikdy nepřidala. Problematický je také vstup do současného Klanu skrze jeho velmi umírněnou, až „rodinnou“ pobočku. To čtenáři podsouvá obrázek, který je v rozporu s jeho daleko drsnějšími a militantnějšími odnožemi. Nicméně se jedná o teprve druhou knihu s tematikou KKK na českém knižním trhu. A to s daleko širším historickým záběrem, protože překladová práce *Pod maskou ušlechtilosti* od Nancy MacLeanové se koncentruje pouze na druhou reinkarnaci KKK.³ Knihu lze proto doporučit všem zájemcům o americké dějiny, ale i o dějiny meziklasových vztahů, terorismu či migrace.

3 MacLEANOVÁ, Nancy: *Pod maskou ušlechtilosti: Ku-klux-klan po první světové válce*. Brno, BB art 2007.

Recenze

Rusko mezi fašismem a rozpadem?

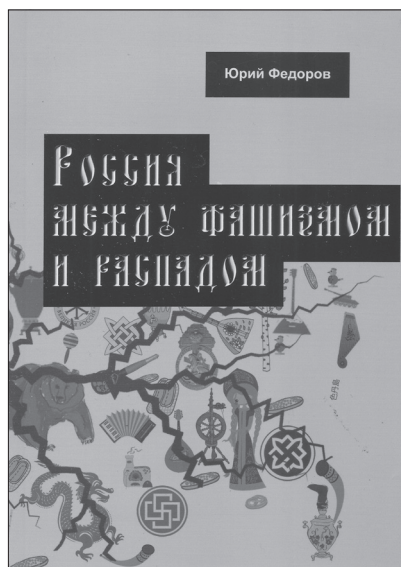
Jan Šír

FJODOROV, Jurij: *Rossija mezdu fašizmom i raspadom*. Kijev, Centr issledovanij armii, konversii i razoruženija – Biznespoligraf 2017, 144 strany, ISBN 978-966-139-078-1.

Navzdory probíhající intenzivní politologické výměně neexistuje doposud konsensus ohledně klasifikace a typologického zařazení stávajícího ruského režimu. Většina pozorovatelů se nejspíš shodne, že se nejedná o standardní demokracii západního střihu, dále se však pozice badatelů a s tím i užívané pojmové instrumentarium již rozcházejí. Veřejný diskurz, a pod jeho tlakem i ten akademický, se tak rozpadá na řadu konkurenčních subdiskurzů („suverénní demokracie“ versus „hybridní režimy“ versus „autoritarismus“ nejrozmanitějších chutí a barev), čemuž odpovídá i volený slovník. Překvapivě jen menší část badatelů v sobě dokázala najít odvahu přiznat, že to, co se v Rusku odehrává zejména po roce 2011 či 2012, kdy znovu do prezidentského úřadu nastoupil Vladimir Putin, není příznakem svébytného demokratického vývoje ani utvrzování autoritářské moci, nýbrž že jde o něco kvalitativně jiného, pro co již politická věda má ustálený pojmový aparát: že v Rusku doslova před našima očima vyrůstá osobní diktatura fašistického typu, přičemž právě teorie fašismu skýtají ten nejvhodnější konceptuální rámec pro uchopení politických realit současného Ruska, a tím i porozumění tomu, co se v Rusku děje. Zastáncem posledního směru, jenž si nehledě na bohatou empirickou evidenci teprve hledá

cestu do hlavního proudu akademické debaty,¹ je i recenzovaná monografie *Rusko mezi fašismem a rozpadem*, jejímž autorem je ruský politolog Jurij Fjodorov.

Fjodorov patří k předním expertům v oblasti ruské zahraniční politiky, mezinárodní bezpečnosti a rusko-amerických vztahů. Pracoval dlouhá léta jako profesor Moskevského státního ústavu mezinárodních vztahů (*Moskovskij gosudarstvennyj institut meždunarodnych otnošenij* – MGIMO). Od poloviny minulé dekády žije a působí v Evropě, naposledy jako výzkumný pracovník londýnského Královského ústavu mezinárodních vztahů (*The Royal Institute of International Affairs*); vedle toho přispívá také jako externí komentátor do ruské redakce Rádía Svobodná Evropa / Rádía Svoboda. Fjodorovovy práce, včetně několika odborných monografií, byly publikovány ve Spojených státech, Evropě, Rusku a na Ukrajině.² Recenzovaná publikace *Rusko mezi fašismem a rozpadem* vyšla péčí Centra pro výzkum armády, konverze

- 1 Z „prvních vláštovek“ v tomto směru viz zejména VAN HERPEN, Marcel H.: *Putinism: The Slow Rise of a Radical Right Regime in Russia*. New York, Palgrave Macmillan 2013; MOTYL, Alexander J.: Putin's Russia as a fascist political system. In: *Communist and Post-Communist Studies*, roč. 49, č. 1 (2016), s. 25–36; EIDMAN, Igor: *Das System Putin: Wohin steuert das neue russische Reich?* München, Ludwig 2016; KASPAROV, Garry: *Zima přichází: Proč je nutné zastavit Vladimira Putina*. Brno, Jota 2016; INOZEMTSEV, Vladislav L.: Russia's Fascist Regime? In: *The American Interest*, roč. 12, č. 4 (2017), s. 29–35; nejnověji i SNYDER, Timothy: *Cesta k nesvobodě: Rusko, Evropa, Amerika*. Praha, Paseka – Prostor 2019. Do stejné kategorie náleží některé další texty Michaila Jampolského, Andreje Piontkovského nebo Jurije Felštinského. V českém prostředí podobně vyznívají zejména kapitoly Karla Svobody a Václava Lídla v kolektivní monografii Jana Šíra a kol. *Ruská agrese proti Ukrajině* (Praha, Karolinum 2017). K neofašistickým základům současné ruské geopolitické doktríny viz rovněž KURFÜRST, Jaroslav: Ruský svět a neoeurasianismus: Dvě strany jedné mince. In: *Mezinárodní vztahy*, roč. 52, č. 3 (2007), s. 23–46. K teoriím fašismu obecně viz dnes již klasické práce Roberta O. Paxtona *Anatomie fašismu* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004), Stanleyho G. Payna *A History of Fascism, 1914–1945* (Madison, University of Wisconsin Press 1996) a Rogera Griffina *The Nature of Fascism* (London – New York, Routledge 1993). Srv. také přehledovou recenzi Karla Svobody v tomto časopise (SVOBODA, Karel: Kdo je pan Putin? Nad českými překlady knih o dnešním Rusku. In: *Soudobé dějiny*, roč. 25, č. 1–2 (2018), s. 244–251).
- 2 Za všechny viz MENON, Rajan – Fedorov, YURI E. – NODIA, Ghia: *Russia, the Caucasus, and Central Asia: The 21st Century Security Environment*. Armonk (New York), M. E. Sharpe 1999; FJODOROV, Ju. Je.: *Sovremennyyj tĕrrořizm: Osobennosti i perspektivy*. Moskva, MGIMO 2005; FEDOROV, Yury: *Lands of Discord: Central Asia and the Caspian between Russia, China and the West*. London, Wiley-Blackwell – Chatham House 2008; TÝŽ: „Hybrid“ war à la russe: *Russia's aggression against Ukraine*. Kyiv, Center for Army, Conversion and Disarmament Studies – Biznespoligraf 2016).

a odzbrojení v Kyjevě a je již druhým knižním výsledkem jeho spolupráce s tímto ukrajinským vojenským think-tankem.

Fjodorov ve své knize vychází z teze o hluboké krizi putinského režimu, jež – jak nastoluje hned v úvodu – nabrala mezitím „nezvratitelný charakter“ (s. 8). Ekonomika Ruska degraduje, utužuje se závislost země na exportu energetických surovin. Technologické zaostávání za vyspělými zeměmi se dál zvětšuje. Nadto se Rusku ani nedaří uniknout z „ukrajinské pasti“, do které samo sebe vmanévrovalo ozbrojenou agresí proti nejbližšímu sousedovi. Co je horší, pro tuto rostoucí agresivitu vůči okolnímu světu nachází nejvyšší státní vedení autentickou podporu u širokých vrstev obyvatelstva, jakož i u těch složek, jež tvoří páteř vládnoucího režimu – silových struktur, vojensko-průmyslového komplexu, finančně-průmyslových skupin, církve a také byrokracie, akademických kruhů a médií. Fasáda režimu vyhlíží nadále stabilně, ale pod povrchem už tlí. Vyústění – za situace, kdy vládní elity postrádají jakoukoli smysluplnou strategii rozvoje – se podle Fjodorova nabízí v zásadě dvojí. Prvním je ustavení plnohodnotné militaristické, pravoslavně fašistické diktatury. Druhou možností je pak nárůst odstředivých tendencí ve státě, vedoucích vposledku k jeho rozpadu.

Tuto ústřední myšlenku knihy Fjodorov rozvíjí ve třech hlavních tematicky vymezených kapitolách. První kapitola nese název „Fašistická perspektiva Ruska“. Autor v ní nastiňuje předpoklady a výchozí podmínky pro naplnění prvního naznačeného scénáře. Jak předestírá ve stručném historicko-konceptuálním úvodu, rodina fašistických režimů je co do empirických manifestací poměrně pestrá. Všechny nicméně sdílejí některé společné znaky. Jde vždy o osobní diktaturu vůdce, jež se těší masivní společenské podpoře, má ambici artikulovat a ztělesňovat zájmy celého národa, je svým uspořádáním korporativistická a je vedena ideologií, jež staví do čela stát, podřizuje jedince mytické národní pospolitosti, vyzvedává kult tradic, glorifikuje historickou velikost a vyznačuje se bojovným antiliberalismem. Do takto vymezeného rámce zasazuje autor vlastní analýzu současného ruského režimu. Ukazuje, že pokud tato osobní diktatura Vladimira Putina, v níž stát oficiálně vyzývá šovinismus, státní korporace ovládají klíčové segmenty ekonomiky a sám vůdce se těší u populace až pětáosmdesátiprocentní podpoře, do tohoto stadia ještě nedospěla, výrazně se k němu již blíží.

Dále Fjodorov načrtává genezi ruského fašismu, který chápe nejenom jako svébytný politický systém, ale i jako společenské hnutí a ideologický světonázor. S ohledem na tematické zaměření knihy největší prostor zaujímá analýza vnitropolitického dění v Rusku posledních let. Jak ovšem dokumentuje obsáhlý historický exkurz, fašismus rozhodně není fenomén vymykající se ruskému kontextu ani v něm nikterak nový. Současný ruský režim může v nastoupené fašistické transformaci navázat na dlouhou historickou tradici, kterou Fjodorov vede až k černosotněnskému antisemitismu upadající carské říši. K úspěšné kultivaci fašismu v Rusku, pokračuje Fjodorov, přispívá svérázná mentální nastavení ruské společnosti s kulturou vůdcovského principu (*voždizm*), představující prakticky jedinou všeobecně přijímanou formu politického uspořádání ruského státu. K tomu po roce 1991 přistupuje i hluboce zakořeněný mýtus, že zhroucení Sovětského svazu bylo jakoby výsledkem západních

intrik a „Gorbačovovy zrady“. To dále souzní s masově rozšířenou xenofobií, zažitou nedůvěrou k demokratickým procedurám a obecnou tolerancí k „očistnému“ násilí, což vše přiživují pocity ztracené sounáležitosti s impériem a ponížené národní hrdosti.

Určitý zlom v příklonu současného ruského režimu směrem k fašismu spatřuje Fjodorov v roce 2012 v reakci na protestní vystoupení občanů proti zfalšování voleb, jež vynesly do čela státu na třetí funkční období Vladimira Putina. Jestliže až doposud byla fašistická uskupení včetně pouličních bojůvek využívána převážně k zastrašování demokratické opozice a inteligence (obecně liberálního segmentu společnosti) v rámci skrytých operací ze strany zpravodajských služeb a v podobě „systémové opozice“ sloužila také jako nástroj kumulace protestního potenciálu obyvatel a jeho převedení v neškodné „parlamentní debaty“, s Putinovým návratem do prezidentského úřadu byla již v zásadě dovršena jejich kooptace do vládnoucích struktur. Přední teoretici ruského fašismu a jejich myšlenkové trusty (Alexandr Dugin, Izborskij klub aj.) se postupně etablojí v hlavní ideologická centra režimu. Ruská pravoslavná církev na sebe bere cenzurní funkce strážkyně morálky a duchovní čistoty. Zároveň postupuje ideologizace společenského života od médií přes školství a umění až po armádu; pod tímto vlivem je ruský veřejný prostor otráven propagandou velkoruského nacionalismu, imperialismu a agresivního militarismu se zjevným šovinistickým podtextem. Další posun putinské diktatury od „měkkého“ fašismu k tvrdším formám je podle autora evidentní od roku 2014 v souvislosti s potřebou zdůvodnit anexi Krymu a válku na východě Ukrajiny.

Načrtnuté varianty vývoje – ustavení plnohodnotné fašistické diktatury a rozpad státu – se nicméně nikterak nevylučují. Naopak, realizace první varianty může předcházet scénář druhý a uspišit jeho nástup. Jak může takový scénář vypadat, rozvádí Fjodorov podrobněji v druhé kapitole s názvem „Separatistické tendence a mechanismy možného rozpadu“. Argumentuje v ní, že Vladimir Putin po svém nástupu k moci sice potlačil některé vnější projevy separatismu, avšak v žádném případě neodstranil jeho příčiny (s. 74). Dále již Fjodorov identifikuje hlavní systémové faktory, zdroje i možné nositele separatismu na území Ruské federace. V rozporu s obecně převládajícím přesvědčením upozorňuje, že v podmínkách rozlehlého Ruska to nebudou pouze etnokulturní odlišnosti mezi většinovými Rusy a neruskými národy na periferii, nýbrž i rozdíly uvnitř samotného etnicky ruského živlu a procesy ve slovanských regionech, od čeho se budou odvíjet další perspektivy dezintegrace ruského státu. Poukazuje zároveň na paradox, že právě boj proti separatismu je současným ruským vedením instrumentalizován k dalším represím a utužování stávajícího diktátorského režimu, jehož fašizace se postupně stává klíčovou determinantou rýsujícího se rozpadu.

Jednotlivé scénáře rozpadu Ruska přitom Fjodorov opírá částečně o historický rozbor analogických případů zhroucení teritoriálně integrovaných mnohonárodnostních říší. Dochází ke zjištění, že navzdory dílčím odlišnostem vykazuje Rusko řadu shodných strukturálních předpokladů pro takový vývoj. Ve všech studovaných případech došlo ke zhroucení státu v důsledku vzájemného působení zejména dvou činitelů: ochromení ústřední moci a vzestupu nacionálních hnutí, kdy paralýza centra vytváří „mocenské vakuum“, jež následně zaplňují regionální elity (i proto, aby tak zabránily šíření chaosu). Z toho vyplývá, že „nutnou, a dost možná i postačující podmínkou

pro rozpad Ruska bude krize ústřední moci“ (s. 91 n.). Jako spouštěč takové krize mohou posloužit mimo jiné masové protesty v největších městech (například proti zfalšování voleb) a rozkol uvnitř elit, nepovedené válečné dobrodružství (Pobaltí, Ukrajina, Střední Asie aj.) anebo hospodářský kolaps v důsledku pádu světových cen ropy a s tím i přiškrcení či vyschnutí finančních toků do regionů, závislých na dotacích z centra, a odpovídající tlak na bohaté regiony Ruska jako donory. Na tomto základě pak autor konstruuje tři modelové typy rozpadu Ruska v závislosti na výsledné podobě reorganizace tohoto prostoru (s. 92–97).

V poslední kapitole „Separatistické nálady a hnutí v ruských regionech“ Fjodorov podává historicko-geografický přehled nejvýznamnějších ohnisek separatismu na území Ruské federace. Ukazuje, že ačkoli lze v současné době doložit existenci vlivných organizací otevřeně volajících po posílení republikové státnosti víceméně jen v Tatarstánu a Baškortostánu, latentní autonomistické a separatistické nálady jsou přítomny i v dalších regionech země. Autor zkoumá situaci v jednotlivých regionech s ohledem na jejich možné oddělení od Ruska, jakož i výchozí podmínky pro takový vývoj. Specificky jako hlavní adepty na budoucí konflikt s centrem vyčleňuje regiony Sibiře, republiky Severního Kavkazu, Povolží, Dálný východ a Kaliningrad.

Hlavní zjištění práce shrnuje stručný závěr, pojímaný jako předběžná bilance éry Vladimira Putina. Argumentuje, že dosavadních (k momentu napsání knihy) sedmáct let trvání existence putinského režimu dovedlo Rusko na hranu „historického předělu“: „Perspektiva rozpadu státu nabývá zcela reálných obrysů.“ (s. 141) Takový vývoj může nastat v důsledku pokračující fašizace stávajícího režimu a vyhrocující se krize ústřední moci. Nahrává tomu rovněž rostoucí nespokojenost regionů s necitlivou politikou centra, neschopnost Moskvy přijít s atraktivní nabídkou, jakož i marginalizace regionálních elit v politickém životě země a jejich odstavování od zdrojů. Podceňovat nelze ani sílu precedentu, ať již v podobě ozbrojeného odporu proti ústřední vládě, jenž by vedl k vydobytí *de facto* výsadního postavení vůči centru (jako v případě Ččenska), či v podobě jednostranné změny statusu státního území (anexe Krymu) s využitím kvaziprávní argumentace operující s realizací „práva na sebeurčení“ cestou „referend“ (s. 141 n.). Fjodorov uzavírá, že pro případ nepředvídaných situací jsou tedy dány veškeré předpoklady k výbuchu separatismu s epicentrem hned ve vícero regionech Ruska, od Kaliningradu po Dálný východ. Přitom úspěšné osamostatnění byt jen jediného z nich, včetně území čerstvě přičleněných k Rusku v důsledku posledních teritoriálních výbojů, spustí dominový efekt.

Recenzovat podobně koncipovanou práci je pro posuzovatele poněkud nevděčný úkol především pro její disciplinární zaměření. Ačkoli práce těží z postupů vlastních historické vědě a politologii, její ústřední argument o nazrávajícím ustavení plnohodnotné fašistické diktatury a dalším rozpadu státu je implicitně postaven na metodách a přístupech z oboru scenáristiky a prediktivního modelování. Jako takový momentálně nepodléhá možnosti verifikace a jenom čas ukáže, nakolik autorovy předpovědi obstojí ve světle událostí z doby teprve budoucí. Přesto si Fjodorovova kniha zaslouží čtenářskou pozornost, a to jak pro svou nespornou originalitu a pro intelektuální odvahu, s jakou se autor jal prolamovat existující diskurzivní tabu, tak i pro poctivost a preciznost, s nimiž své závěry podkládá. Fjodorovovi se ve výsledku

podářilo podat na omezené ploše velice hutnou analýzu hlavních problémů a trendů politického vývoje současného Ruska, nahlížených optikou teorií fašismu, jež pro tyto účely – z důvodů, které leží mimo samotnou vědu – stále nejsou teoretickým instrumentáři první volby. Nabízený vhled do ruské fašistické a fašistoidní scény po roce 1991 – jak režimní, tak i (zprvu) protirežimní – činí z publikace neopomenutelnou příručku ke studiu transformace politických poměrů v postsovětském Rusku.

Silnou stránkou publikace je i samotná aktuálnost tématu. Bezpečnostní situace v Evropě je v současnosti asi nejhorší za posledních mnoho desetiletí. S ruskou agresí proti Ukrajině se na starý kontinent poprvé od roku 1945 vrátila kultura anexe cizího státního území, na což bylo mezinárodní společenství nuceno reagovat mimo jiné vlnou protiruských sankcí, přičemž konfrontace Ruska a Západu vykazuje tendenci k dalšímu zotřování. Jak v akademické, tak v ryze praktické rovině je proto mimořádně relevantní ptát se po příčinách této rostoucí ruské agresivity. Fjodorovova střídavá analýza fašizace vnitroruských poměrů může na tuto otázku poskytnout přesvědčivou odpověď.

Anotace

BENÁKOVÁ, Marie: *Exilové periodikum Nový život (1949–2001)*. Praha, Karolinum 2018, 131 s., ISBN 978-80-246-3872-0.

V nakladatelství Karolinum vyšla upravená licenciátní práce Marie Benákové, obhájená na Katolické teologické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2015, která je příspěvkem k dějinám českého katolického exilu ve druhé polovině dvacátého století. Seznamuje s historií časopisu *Nový život*, který vycházel v letech 1949–2001, nejprve krátce v Londýně a následně dlouhá léta v Římě. Právě katolicismus a exil tvořily dva hlavní tematické pilíře periodika určeného především pro katolické křesťany žijící mimo Československo.

Tištěná publikace zahrnuje pouze část badatelské práce autorky: bibliografický soupis 11 312 příspěvků o rozsahu 557 stran mají zájemci k dispozici na internetových stránkách nakladatelství Karolinum. Monografie v měkké vazbě je sestavena ze čtyř kapitol (s. 13–74), příloh (s. 82–128) a jmenného rejstříku (s. 129–131). V první části přibližuje Marie Benáková obsahovou náplň časopisu, přičemž se potýká s proměnlivostí rubrik a dalšími obtížemi výzkumu dlouhodobě vycházejících perio-

dik; mezi uváděné zajímavosti patří, že zde pod pseudonymem publikoval několik básní Karol Wojtyla. Druhá kapitola představuje fyzickou podobu časopisu a její proměny, třetí část pak nabízí seznámení s institucemi a některými osobnostmi spojenými s *Novým životem*, především s hlavními redaktory P. Janem Langem, S.I., P. Václavem Feřtem, S.I., a P. Petrem Ovečkou, S.I. Z příloh stojí za zmínku vedle několika zajímavých textů praktický návrh změny údajů v bibliografickém záznamu Souborného katalogu České republiky.

Publikace Marie Benákové je opřená o dostupnou sekundární literaturu, místy také o archivní materiály České provincie Tovaryšstva Ježíšova a je celkově zpracovaná velmi důkladně. Platí to ovšem pouze na úrovni popisu, byť jednoznačně přínosného, zatímco interpretační části čtenář postrádá. Časopis vydávaný kontinuálně v centru katolického světa, kde se mimo jiné odehrávaly přípravy i vlastní jednání II. vatikánského koncilu, přitom nabízí dostatek vhodného materiálu pro analýzu. Pisatelka si to uvědomuje a připouští, že kniha neobsahuje „hlubší komentář“ (s. 74). Takové sdělení by se však mělo s patřičným vysvětlením objevit v úvodu, nikoli až v závěru

textu. Doufejme, že případné pokračování v podobě tiskem vydané disertace v tomto směru pokročí o něco dál. Každopádně je možné uvítat, že o časopise *Nový život* mají nyní zájemci obsažné, souborné a přehledné informace a že se tak zařadil po bok exilových periodik jako *Listy* nebo *Svědectví*.

Michal Sklenář

HÁJKOVÁ, Anna (ed.): *Čekám, až se vrátíš: Rodinné deníky z války*. (Knižnice Dějin a současnosti, sv. 67.) Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2018, 102 s., ISBN 978-80-7422-655-7.

Je dobré vědět, co leží v rodinném archivu. Pokud příslušníci rodiny mají navíc ještě smysl pro historii, nebo se v rodině dokonce vyskytne profesionální historik, může se širší odborná veřejnost dočkat překvapení. Docentka moderních evropských dějin na britské Warwické univerzitě (*University of Warwick*) Anna Hájková přijala dva deníky, jež se dochovaly v rodině, jako výzvu a zdroj poznání o životech svých blízkých příbuzných a ujala se jejich vydání. Eugen (Jany) Lebovič psal svůj deník mezi březnem a srpnem 1944 pro svou dívku Alenu Divišovou, babičku Anny Hájkové. Druhý deník psala Pavla Hájková mezi květnem 1945 a červnem 1946 především pro svého manžela Františka Hájka. Oba páry se po osvobození nesešly – muži za války zahynuli.

Syn Pavly Hájkové, budoucí historik Miloš Hájek i Alena Divišová se za války zapojili do činnosti mládežnické odbojové skupiny Přehledy. A stejně jako Divišová také on přišel za války o svou partnerku – Vlastu Baranovou. S Alenou si tedy svým způsobem „zbyli“ a v roce 1946 uzavřeli sňatek – manželství dvou vynikajících his-

toriků a pozoruhodných intelektuálů se ale později rozpadlo. Jany Lebovič si začal vést svůj deník po zatčení snoubenky Aleny a psaní ukončilo jeho uvěznění. Pavla Hájková naopak zaznamenávala své myšlenky po vlastním osvobození. Podobné deníky, jako je ten její, zůstávaly zatím ve stínu svědectví z let válečných. Edice Anny Hájkové nás mimoděk upozorňuje na výpovědní hodnotu podobných dokumentů, v nichž se jejich pisatelé vraceli k válečným zážitkům, ale utvrzovali si po hrůzných zážitcích i svou vlastní identitu a naději do budoucna.

Oba deníky jsou svědectvím o všedních dnech svých pisatelů, jimiž prolínaly pocity stesku a osamění. U Janyho Leboviče pocit odcizení stupňovaly obavy, že část mládeže v protektorátu přece jen do určité míry podléhala nacistické propagandě a kolaborantské morálce: „U mládeže docílili určitého ‘úspěchu’. Už si skvěle dovede hrát na vojáčky. Někteří mladí jsou dokonale zblblí, jsou pyšní na uniformu a odznaky. Doufám, že kuratoristická výchova nezapustila příliš hluboké kořeny, že s mládeží nebudeme mít moc práce, až to praskne.“ (s. 34)

V úvodu edice upozorňuje Anna Hájková podnětným způsobem na různé možnosti čtení deníků. Můžeme je vnímat z hlediska existenciálního, jako odraz osudů trpících lidských bytostí v mimořádně krutých podmínkách (nejde jen o zážitky Pavly Hájkové z doby věznění, ale třeba i o otřesné přiznání, že vojáci osvobozující Rudé armády se dopouštěli na ženách z koncentračních táborů sexuálně motivovaného násilí – srv. s. 58 a 70). Deníky lze číst rovněž z hlediska genderového – oproti obvyklým stereotypům například vyniká, že Jany o Aleně píše jako o intelektuálně rovnocenné partnerce. Takové vidění nejspíše chybělo Miloši Hájkovi, jak připouští jeho vnučka, editorka knihy. Texty nabízejí rovněž možnost čtení ze zorného úhlu etnického. Pozoruhodný je

například postřeh o solidaritě mezi Čechy a Židovkami z protektorátu – podobný pocit sounáležitosti nebyl patrně možný třeba mezi vězenkyněmi z Polska.

Zvláště je třeba ještě upozornit na to, jak pracuje Anna Hájková v úvodu k edici s faktem, že její prarodiče se zapojili do odboje, který byl svým zaměřením odbojem komunistickým. Anna Hájková postřehla, že sdílení pokrokových ideálů a sen o nápravě světa hrály klíčovou roli v romantické lásce mezi Jany Lebovičem a Alenou Divišovou i ostatními příslušníky odbojové skupiny Přehledy (část z nich dospěla k marxismu od levicového sionismu). Editorka usuzuje, že pod vlivem velké hospodářské krize a reálné fašistické hrozby ve Španělsku a v Německu dospěla postupně část generace, k níž náleželi i její prarodiče, k přesvědčení, že „komunistická ideologie nabízela nadějeplnou interpretaci boje dobra proti zlu“. A dodává: „Komunismus jako způsob vidění, myšlení a porozumění světu byl nesmírně silným postojem v jinak beznadějně situaci totální bezmoci.“ (s. 12) Podobná empatie k myšlení předchozích pokolení se mi jeví v kontextu české historiografie pozoruhodná.

Anna Hájková edičně upravila texty obou deníků, jež byly již dříve v rodině přepsány. Edici vybavila poznámkovým aparátem, přičemž ponechala a graficky odlišila poznámky, jimiž přepis Lebovičova deníku vybavila její babička Alena Hájková-Divišová. K textům deníků připojila editorka vzpomínkové texty Edny Lomské-Federové, Radko Hájka a Nataši Zichové. Zachovala rovněž vysvětlující texty Aleny a Miloše Hájkových. Kniha je dále doplněna obrazovou přílohou, stručnou ediční poznámkou, seznamem použitých pramenů a literatury, medailony autorů doprovodných textů a konečně i seznamem osob, které vystupují v denících – rodinných příslušníků autorů

deníků a členů odbojové skupiny Přehledy. Publikace osloví především zájemce o období druhé světové války. Současně zásluhou editorky představuje zajímavou výzvu k interpretacím podobných egodokumentů.

Jiří Křestan

KREJČÍ, Ludvík: *Já se generálem nenarodil: Z písemností hlavního velitele čs. armády nejen o roce 1938*. Ed. Marie Žižková, Pavel Šrámek a Radan Lášek. Praha, Codyprint 2018, 292 s., ISBN 978-80-903892-5-0.

Marie Žižková, dcera armádního generála Ludvíka Krejčího (1890–1972), společně s historiky Pavlem Šrámkem a Radanem Láškem, kteří se zabývají meziválečnou československou armádou, v knize *Já se generálem nenarodil* zpřístupnili výběr textů, jejichž autorem je Ludvík Krejčí, jenž v krizovém roce 1938 stál v čele československé armády a byl jedním z hlavních organizátorů její úspěšné mobilizace v září 1938. Jedná se především o korespondenci, kterou vedl od roku 1939 až do své smrti, projevy, rozkazy, memoranda a jiné úřední dokumenty z let 1937 a 1938. Písemnosti pocházejí z pozůstalosti po Ludvíku Krejčím, která je v držení rodiny, a z fondů Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu v Praze, Národního archivu a Státního oblastního archivu v Praze.

Samozřejmě nebylo možné otisknout všechny dochované texty, autoři nezařadili běžnou osobní korespondenci, která se netýkala historických událostí ani osudů generála Krejčího. Zveřejněné texty prošly věcnou a jazykovou redakcí, aby odpovídaly dnešní gramatice a podobě větné vazby. Editoři sjednotili psaní dat a jmen, opravili zjevné překlepy a omyly a rozepsali zkratky, jejichž význam by nemusel být zřejmý. Texty

doplnili o vysvětlující poznámky pod čarou. Pokud se určité pasáže v různých dokumentech opakovaly, autoři je vypustili (vždy na to upozorňují v úvodech jednotlivých částí). Většina textů je publikována poprvé; pokud byl některý zveřejněn již dříve, editoři uvádějí kde.

Po úvodu, který napsala Marie Žižková, a po ediční poznámce následuje pět částí, do nichž jsou texty rozděleny dle svého charakteru. Uspořádány jsou chronologicky podle obsahu nebo doby vzniku. První část obsahuje pět textů vzpomínkového charakteru, které zachycují osudy Ludvíka Krejčího od první světové války do poloviny 60. let minulého století. Prvním jsou nedokončené memoáry, které Ludvík Krejčí začal psát v roce 1967, ale bohužel stihl dovést jen do svého nástupu do funkce náčelníka Hlavního štábu na konci roku 1933 a k popisu snah o zavedení dvouleté povinné vojenské služby. Další dva texty tvoří výpovědi Ludvíka Krejčího před orgány Ministerstva vnitra 15. a 16. dubna 1946 o událostech roku 1938. Čtvrtým je příloha k přihlášce do československé armády z roku 1946, v níž Krejčí detailně popsal své osudy od března 1939 do května 1945. Posledním je část dopisu zasláního v srpnu 1966 poslanci a členu Ústředního výboru KSČ Jaromíru Dolanskému, ve kterém Krejčí vyličil své prožitky od roku 1945, včetně politického pronásledování.

Ve druhé části je zařazeno pět textů, které vznikly postupně v letech 1963–1968. Jedná se o vyjádření pro pracovníka ideologického oddělení ÚV KSČ Jana Kašpara, pracovníky Ústavu dějin KSČ Josefa Novotného a Antonína Faltýse, redaktora novin *Obrana lidu* Jiřího Horského a Václava Pejřila, který část jejich korespondence zveřejnil v roce 1968 v časopise *Reportér*. Ludvík Krejčí v nich po-

pisuje významné okamžiky především roku 1938, na které byl opakovaně dotazován.

Třetí část obsahuje záznamy, které Ludvík Krejčí sepsal o vybraných událostech ze svého života: k dvacátému výročí bitvy u Bachmače, o návštěvě v Jugoslávii na podzim 1937 (zde není zcela jisté, zda je Krejčí opravdu jeho autorem), o audienci u prezidenta Beneše v roce 1946, o svém svědectví před Národním soudem v roce 1947 a o natáčení pro francouzskou televizi v roce 1967.

Ve čtvrté části je poprvé zveřejněno 27 dopisů z let 1943–1970, které Ludvík Krejčí adresoval různým politickým představitelům (Karlů Hermannu Frankovi, Edvardu Benešovi, Ludvíku Svobodovi, Antonínu Zápotockému a dalším) nebo úřadům. V dopisu Frankovi musel popsat události ze září 1938, ve dvanácti listech z let 1945–1947 vysvětloval svou činnost za okupace a ve třech z let 1953 a 1957 marně protestoval proti odebrání důchodu a dalším diskriminacím. V dalších deseti dopisech napsaných v letech 1964–1970 se odráží uvolnění ve společnosti a generálovy snahy o rehabilitaci. V posledním listu z října 1970, který poslal svému příteli z mládí, advokátovi Osvaldu Brázdovi, rekapituluje svůj život.

Konečně pátá část obsahuje dvanáct dokumentů sepsaných od března do listopadu 1938. Prvním je projev generála Krejčího při oslavách výročí bitvy u Bachmače v březnu 1938, druhým překlad dopisu generálu Maurici Gamelinovi z dubna 1938 týkající se přípravy mobilizace. Následují tři memoranda ze září 1938, v nichž Hlavní štáb upozorňoval na rostoucí ohrožení státu a vyzýval k provedení nutných vojenských opatření. Velmi zajímavá je část memoranda z 9. září 1938, ve které Krejčí skepticky hodnotil tehdejší stav německé armády co do početnosti, výzbroje a výstroje. Další čtyři texty z konce září 1938 dokreslují tehdejší dramatickou situaci. Je zde zveřejněn také

rozkaz z 30. září vydaný po přijetí Mnichovské dohody. Poslední dva dokumenty z října a listopadu 1938 reagují na nové poměry a demobilizaci československé armády.

Následujících šest příloh přináší přehled všech vyznamenání armádního generála Ludvíka Krejčího, jeho bibliografii, novinový záznam z obsáhlého vystoupení v únoru 1938, vyjádření bývalého britského vojenského ataše v Praze H. C. T. Stronga z podzimu 1967 a vzpomínky Růženy Bártové, neteře Ludvíka Krejčího. Významnou a atraktivní součástí svazku je fotografická příloha v rozsahu 81 strany, vytištěná na křídlovém papíře. V menším rozsahu jsou další fotografie použity i přímo v textu.

Martin Čížek

TOMEK, Prokop (ed.): *Tábor nucené práce Mírov ve vzpomínkách plukovníka in memoriam JUDr. Františka Masaříka*. Praha, Vojenský historický ústav 2017, 141 s., obrazová příloha, ISBN 978-80-7278-724-1.

Uvedený memoárový titul je první samostatnou publikací, která se věnuje Táboru nucené práce Mírov jako hlavnímu tématu. Významně obohacuje dosavadní znalosti z několika historických studií, zejména o každodenním životě v táboře. Role editora se ujal zkušený odborník Prokop Tomek, který v úvodním textu přibližuje okolnosti vzniku TNP Mírov a popisuje jeho fungování, vězně i dozorce.

Zákon o táborech nucené práce začal platit v roce 1948, samotný TNP Mírov pak existoval od 22. dubna 1949 do 18. července 1951. Od ostatních táborů nucené práce se značně lišil už tím, že byl zřízen v prostorách existujícího vězení, zatímco jiné byly budovány poblíž průmyslových podniků. Určen byl pro bývalé příslušníky českoslo-

venské armády, zejména pro důstojníky, kteří takzvaně neprojevili souhlas s novým lidovědemokratickým zřízením. Tito důstojníci byli v táborech nucené práce internováni v rámci operací zvaných Akce D, kterých proběhlo celkem pět v době od dubna 1949 do září 1950. V Mírově byly umístěny přibližně tři stovky bývalých příslušníků armády, kteří byli označeni za potenciálně nebezpečné, ačkoliv neprojevovali aktivní a otevřený nesouhlas s poúnorovým režimem. Vyskytoval se zde ovšem i malý počet civilistů, jejichž příčina internace není známá.

Maximální délka pobytu v TNP Mírov byla dva roky, i když se původně počítalo s tím, že vězni zde budou internováni třeba i doživotně. Ač je to paradoxní, tak v Táboře nucené práce Mírov často žádná práce nebyla. A pokud ano, nebyla povinná. Vězni se jí nicméně většinou účastnili, aby si tak alespoň zkrátili čas.

František Masařík (1902–1989) vystudoval práva, nastoupil k československé armádě a za první republiky působil jako vojenský soudce a prokurátor. Za německého protektorátu byl zaměstnán jako úředník na ministerstvu školství. Po skončení války požádal o návrat do armády a byl povýšen do hodnosti podplukovníka. Po únoru 1948 byl však nejprve dán na dovolenou, poté propuštěn z armády a nakonec jako potenciální odpůrce režimu zatčen. Na Mírově byl vězněn tři čtvrtě roku, od září 1950 do června 1951, kdy byla jeho internace zrušena jako nezákonná.

Ve vzpomínkách na TNP Mírov líčí Masařík okolnosti svého pobytu a poměry v táboře, dává nahlédnout do vlastních tehdejších myšlenek, popisuje spoluvězně a jejich osudy, a to i po propuštění z Mírova. Jeho zápisky jsou psány v er-formě a připomínají vězeňský deník. Pravděpodobně je sepi-soval opravdu ještě v době svého věznění,

jelikož v nich líčí detaily každodenního života, na které by si zpětně vzpomněl jen málokdo. Sám sobě udělil pseudonym Jan Hanák, ovšem dalším postavám jména neměnil. Také díky tomu mohl editor záslužně připojit k Masaříkovu líčení jejich osudů a lidských vlastností vždy stručný životopisný medailon v poznámce pod čarou. Pokud se mu nepodařilo dohledat potřebné informace, alespoň u každého spoluvězně uvádí data narození a úmrtí. Ve zkratce Masařík charakterizoval i dozorce z TNP Mírov a jejich chování.

Nakonec se autor vrací ke svým pokusům o rehabilitaci v 60. letech a své vyprávění dovádí až do roku 1968, kdy se za tímto účelem scházel s dalšími bývalými vězni. Jejich snaha vyústila do společné rezoluce požadující rehabilitaci, dosáhli ale jen částečného úspěchu. V plném rozsahu byl František Masařík rehabilitován až posmrtně po roce 1989, kdy byl také *in memoriam* povýšen do hodnosti plukovníka.

Jakub Cajkář

WARD, James Mace: *Jozef Tiso: Kněz, politik, kolaborant*. Z angličtiny přeložil Zdeněk Huml. Praha, Slovart 2018, 416 s., ISBN 978-80-7391-875-0.

V minulém roce se na zdejších knižních pultech objevila více než čtyřsetstránková biografie slovenského kněze, politika, státníka a národovce Jozefa Tisa (1887–1947), kterou sepsal americký historik a profesor na Univerzitě Rhode Islandu James Mace Ward. Její význam je o to větší, že v České republice stojí dosud osobnost a politická úloha prvního slovenského prezidenta mimo odbornou diskusi. Často se přitom přebírají stará problematická hodnocení a opisují marxistická klíše, což je o to snad-

nější, že žádná Tisova biografie zde předtím nevyšla. Jelikož však v tomto časopise bylo svého času recenzováno původní americké vydání Wardovy knihy z roku 2013 (SZABÓ, Miloslav: *Prelomová americká biografia Jozefa Tisa*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 197–202), má tato anotace sloužit hlavně jako stručné upozornění na její záslužný český překlad.

Wardova monografie, s obdivuhodně širokým záběrem slovenských a zahraničních pramenů a literatury včetně maďarských, je rozdělena do osmi kapitol, ohraničených úvodem a závěrem. Jejím jádrem jsou celkem pochopitelně události let 1939–1944, kdy Tiso stanul na vrcholu své kariéry, autor však sleduje jeho životní příběh kontinuálně a se smyslem pro zachycení vývojové logiky. Všímá si nejen autoritativních rysů jeho povahy, ale rovněž určitého oportunismu a kariérismu, které se u něho výrazně projevovaly již od desátých let minulého století. Tyto povahové vlastnosti podle autora potvrzují Tisovu fascinaci mocí, již stále více podléhal a které nakonec zcela propadl.

Autor nazývá Tisa „křesťanským sociálem“ a „generickým národním socialistou“, aby tak vystihl podvojný charakter jeho kariéry. Sám Tiso sice odmítal rozporuplnost mezi politickou a kněžskou stránkou svých činů, nicméně ve volbě mezi nacionalismem a katolicismem postupně stále více preferoval první princip. Klíč k Tisově osobnosti leží podle Warda právě v pochopení jeho proměny z katolického státníka a zastánce nové Evropy v diskreditovaného nacistického kolaboranta, který se postupně stal jedním z nejoddanějších Hitlerových stoupenců. Ideály národní jednoty a luďácké nadvlády, jež ve své rétorice ve 30. letech stále autoritativněji hlásal Jozef Tiso s Andrejem Hlinkou, se v Hitlerově totalitní Evropě proměnily v destruktivní a protidemokratické síly,

které devalvovaly slovenskou samostatnost podílem na holokaustu a nacistických válečných zločinech.

James M. Ward vnímá Tisa také optikou dvou protichůdných symbolů slovenské válečné zkušenosti – jako válečného zločince a slovenského mučedníka. Sám jej považuje za výjimečného představitele politického katolicismu ve dvacátém století, který vládl modernímu evropskému státu a snažil se zabránit jeho sekularizaci i oslabování tradičních křesťanských hodnot. Třebaže

mu chyběla originalita myšlení i přirozená zvědavost, stal se vůdčí osobností v národě, který se s jeho dědictvím složitě a emotivně vyrovnával nejen bezprostředně po válce, ale zejména dlouhá léta v politickém exilu a poté ve svobodných poměrech od počátku 90. let.

Věřím, že kultivovaně napsaná Wardova biografie si najde své čtenáře i v České republice.

Marek Šmíd